

ZMĬNA

ЯК ЗМІНИЛАСЯ ПРАКТИКА СВАВІЛЬНИХ ЗАТРИМАНЬ І НАСИЛЬНИЦЬКИХ ЗНИКНЕНЬ В ОКУПАЦІЇ

АНАЛІЗ ЗАДОКУМЕНТОВАНИХ
ВИПАДКІВ ЗА 2023–2024 РОКИ

Як змінилася практика свавільних затримань і насильницьких зникнень в окупації: аналіз задокументованих випадків за 2023–2024 роки / Петруньок Б.; ред. Сокурєнко Є., Синюк О., Печончик Т. — Центр прав людини ZMINA. — Київ, 2025. — 44 с.

Звіт аналізує практику свавільних затримань і насильницьких зникнень цивільного населення на тимчасово окупованих територіях України, які сталися у 2023–2024 роках під час російської збройної агресії. У фокусі дослідження — мотивація вчинення злочинів, її зміна з початку широкомасштабного вторгнення РФ та вплив на цивільне населення в окупації. У звіті розглянуто, як із тривалістю окупації мотиви затримань від придушення спротиву змінились на системне переслідування людей із проукраїнською позицією. Звіт ґрунтується на свідченнях потерпілих, зібраних Центром прав людини ZMINA, а також на аналізі нормативно-правових змін, впроваджених РФ на окупованих територіях України.

Автор звіту:

Борис Петруньок, документатор воєнних злочинів та аналітик Центру прав людини ZMINA

Редагування:

Єлизавета Сокурєнко, керівниця наряду документування воєнних злочинів Центру прав людини ZMINA

Онися Синюк, правова аналітикиня Центру прав людини ZMINA

Тетяна Печончик, голова правління Центру прав людини ZMINA

Рецензування:

Дар'я Свиридова, партнерка адвокатського об'єднання «AZONES»

Для ілюстрування звіту використано художньо оброблені скриншоти з відео демонстративних затримань українських цивільних російськими силами.

Schweizerische Eidgenossenschaft
Confédération suisse
Confederazione Svizzera
Confederaziun svizra

Швейцарська Конфедерація

Звіт підготовлений у межах проєкту «Боротьба з безкарністю за найтяжчі міжнародні злочини в умовах російської збройної агресії в Україні», що реалізується за підтримки Федерального департаменту закордонних справ Швейцарії. Погляди та ідеї, викладені в ньому, належать виключно автору(-ам) і не відображають позиції чи політики Федерального департаменту закордонних справ Швейцарії та уряду Швейцарії.

Центр прав людини ZMINA — українська правозахисна організація, яка працює у сфері захисту свободи слова, протидії дискримінації, попередження катувань і жорстокого поводження, підтримки правозахисників і громадських активістів, а також документування міжнародних злочинів та захисту прав потерпілих внаслідок війни.

Сайт організації: zmina.ua

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК СКОРОЧЕНЬ	4
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. НОРМАТИВНЕ ТА ІНСТИТУЦІЙНЕ ПІДҐРУНТЯ ДЛЯ ПЕРЕСЛІДУВАНЬ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ В ОКУПАЦІЇ	10
1.1. Спроба легітимізувати анексію: закони про «приєднання» та зміни до Конституції РФ	11
1.2. Нав'язування російського громадянства населенню тимчасово окупованих територій	12
1.3. Нормативні передумови переслідування цивільних в установчих документах ФСБ та Слідчого комітету РФ	14
1.4. Розбудова на тимчасово окупованих територіях російських правоохоронних органів і судів	16
РОЗДІЛ 2. МОТИВАЦІЯ, ФОРМИ ТА ЗМІНА ПРАКТИКИ СВАВІЛЬНИХ ЗАТРИМАНЬ НА ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ У 2022–2024 РОКАХ	18
2.1. Загальна мотивація свавільних затримань: від придушення спротиву до атаки на українську ідентичність	19
2.2. Характерні способи та інструменти виявлення нелояльних до окупації у 2023–2024 роках	21
РОЗДІЛ 3. КЕРІВНА РОЛЬ ФСБ РФ У ПРАКТИЦІ СВАВІЛЬНИХ ЗАТРИМАНЬ ЦИВІЛЬНИХ В ОКУПАЦІЇ	26
РОЗДІЛ 4. СВАВІЛЬНІ ЗАТРИМАННЯ В КОНТЕКСТІ НЕПРАВОСУДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПЕРЕСЛІДУВАННЯ	30
4.1. Тримання інкомунікадо	31
4.2. Примус до зізнання у вчиненні злочину до початку офіційного слідства	32
4.3. Висунення проти потерпілих офіційних звинувачень	33
4.4. Фальсифікація кримінальних проваджень, тиск на потерпілих та їхні родини	35
ВИСНОВКИ	41
РЕКОМЕНДАЦІЇ	42

СПИСОК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- «ДНР» — окремі райони Донецької області, окуповані Російською Федерацією до 2022 року (так звана «Донецька народна республіка»; також аббревіатура використовується для позначення незаконних збройних формувань, які походять з цього району)
- «ЛНР» — окремі райони Луганської області, окуповані Російською Федерацією до 2022 року (так звана «Луганська народна республіка»; також аббревіатура використовується для позначення незаконних збройних формувань, які походять з цього району)
- ZMINA — Центр прав людини ZMINA
- АРК, АР Крим — Автономна Республіка Крим, окупована Російською Федерацією у 2014 році
- АТО — антитерористична операція, розпочата Україною у відповідь на спробу окупації східних областей Російською Федерацією (відповідно до рішення Ради національної безпеки і оборони України від 13 квітня 2014 року «Про невідкладні заходи щодо подолання терористичної загрози і збереження територіальної цілісності України», введене в дію Указом Президента України № 405/2014); АТОшник — колишній військовий, учасник АТО
- ЗСУ — Збройні Сили України. В широкому, побутовому значенні — будь-які підрозділи сил оборони України
- КК РФ — Кримінальний кодекс Російської Федерації
- КоАП РФ — Кодекс про адміністративні правопорушення Російської Федерації
- КПК РФ — Кримінально-процесуальний кодекс Російської Федерації
- МГП — міжнародне гуманітарне право
- МВС, МВС РФ — Міністерство внутрішніх справ (Російської Федерації). В широкому сенсі використовується на позначення інститутів і співробітників цієї структури
- ОМСТ — Всесвітня організація проти катувань
- РФ — Російська Федерація
- СІЗО — слідчий ізолятор, пенітенціарна установа тимчасового тримання; термін може використовуватись на позначення місця тримання загалом
- СК РФ — Слідчий комітет Російської Федерації, федеральний державний орган у Російській Федерації, який здійснює повноваження у сфері кримінального судочинства й інші повноваження відповідно до законодавства
- ТОТ — тимчасово окуповані території
- ФКЗ — Федеральний конституційний закон Російської Федерації; різновид нормативно-правових актів, що ухвалюються з питань, які регулюються Конституцією Російської Федерації
- ФСБ РФ — Федеральна служба безпеки Російської Федерації

ВСТУП

Станом на 2025 рік російська окупація регіонів України, захоплених після широкомасштабного вторгнення, триває вже понад три роки. Від самого початку окупації російські військові та представники правоохоронних органів вчиняли злочини проти цивільного населення на цих територіях. Попередні дослідження й звіти українських і міжнародних правозахисних організацій та незалежних механізмів свідчать про масові випадки свавільних затримань, насильницьких зникнень, катувань і жорстокого поводження. Ці дії є системними та широкомасштабними, а також мають ознаки скоординованої державної політики¹.

Російська Федерація відкрито декларує намір анексувати тимчасово окуповані регіони України. Фактично окупаційна влада веде далі збройну агресію для встановлення контролю над усією територією Херсонської, Запорізької, Донецької та Луганської областей у межах їхніх адміністративних кордонів. Водночас у вже захоплених районах завершено формування структур російської адміністрації, включно з правоохоронними органами, судами та органами управління. Це суттєво підвищує ризики політично вмотивованого кримінального переслідування цивільного населення, що залишається під контролем окупаційного режиму.

18 березня 2014 року після так званого «загальнокримського референдуму» Російська Федерація заявила про анексію Кримського півострова. Внаслідок цього на Автономну Республіку Крим та місто Севастополь було незаконно поширено дію російського законодавства (зокрема, кримінального), запроваджено низку адміністративних практик і державних політик, що порушували права місцевого населення.

Правозахисні організації фіксували систематичні випадки свавільних затримань і насильницьких зникнень, політично мотивовані кримінальні переслідування, порушення майнових прав, переслідування українців і кримських татар, ліквідацію незалежних ЗМІ² та інше. 25 червня 2024 року Європейський суд з прав людини оголосив рішення по суті міждержавної справи «Україна проти Росії (щодо Криму)», в якому підтвердив наявність незаперечних доказів масштабних систематичних порушень прав людини в окупованому Криму³.

1 Це, зокрема, фіксує звіт Міжнародної слідчої комісії щодо України, створеної 04.03.2022 Радою ООН з прав людини (Independent International Commission of Inquiry on Ukraine) від 19.03.2025:

«The Commission has concluded that Russian authorities committed enforced disappearances and torture as crimes against humanity. Both were perpetrated as part of a widespread and systematic attack against the civilian population and pursuant to a coordinated state policy». Див.: Report of the Independent International Commission of Inquiry on Ukraine to the Human Rights Council (A/HRC/58/67): URL: <https://surl.li/dvdtsp>; «Свавільне позбавлення волі цивільного населення України почалося в окупованому та незаконно анексованому Криму навесні 2014 року, і швидко поширилося на підконтрольні так званим народним республікам райони Донецької та Луганської областей. З початку повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року ця практика набула поширення на всіх територіях, які потрапили під тимчасову окупацію РФ [...] загальна схема свавільного позбавлення волі Російською Федерацією великої кількості українських цивільних осіб як на початковому, так і на тривалому етапі тимчасової окупації залишається незмінною і, схоже, є визначальною рисою політики Російської Федерації на тимчасово окупованій території». Див.: Звіт про порушення та зловживання міжнародним гуманітарним правом та правами людини, воєнні злочини та злочини проти людяності, пов'язані зі свавільним позбавленням Російською Федерацією свободи цивільного населення України. 2024. URL: <https://www.osce.org/uk/odihr/568018>

2 Див. наприклад: «Полуостров страха»: пять лет несвободы в Крыму / Под общей редакцией О. Скрипник. — Издание третье, исправленное и дополненное. — Киев: Паперовий Змий-ОПТ, 2019. — 140 с. URL: https://crimeahrg.org/wp-content/uploads/2019/06/Peninsula-Fear_2019-RU.pdf

3 Ukraine v. Russia (re Crimea) [GC] - 20958/14 and 38334/18 Judgment 25.6.2024 [GC]. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=002-14347>

Від початку широкомасштабного вторгнення Російська Федерація з деякими змінами відтворює і масштабує ці злочинні практики на інших, окупованих після 2022 року, територіях України⁴.

В умовах тривалої окупації важливим завданням для українських дослідників і правозахисників є системне документування, моніторинг і аналіз практик переслідування цивільного населення. Такі дослідження необхідні не лише для встановлення істини й фіксації доказів міжнародних злочинів для притягнення Росії до відповідальності, а й для формування майбутньої державної політики щодо реінтеграції тимчасово окупованих територій. Це, зокрема, включає відновлення справедливості, забезпечення компенсацій постраждалим, а також розроблення довгострокової стратегії з розбудови миру.

Мета цього звіту — дослідження випадків свавільних затримань, насильницьких зникнень і катувань цивільних осіб на тимчасово окупованих територіях України, що сталися у 2023–2024 роках. Особливу увагу приділено системності та змінам у характері таких порушень, як порівняти з періодом початку широкомасштабного вторгнення у 2022 році. Окремо проаналізовано вплив інституційного закріплення окупаційної влади на зростання ризиків для цивільних осіб, зокрема, в контексті політично мотивованих переслідувань.

Джерельна база дослідження

Цей звіт ґрунтується на аналізі 23 свідчень потерпілих та членів їхніх родин, що їх зібрав Центр прав людини ZMINA методом глибинних інтерв'ю. Опитування проведені відповідно до міжнародних стандартів документування випадків насильницьких зникнень, свавільних затримань і катувань, зокрема, до рекомендацій Стамбульського протоколу (Посібника з ефективного розслідування і документування фактів катувань та іншого жорстокого, нелюдського чи такого що принижує гідність, поводження або покарання)⁵. Методика також враховує практичний досвід документування, яке ZMINA веде з вересня 2022 року.

Основу дослідження складають свідчення про свавільні затримання, які відбулися у 2023–2024 роках, а також окремі випадки затримань 2022 року, що згодом завершилися кримінальним переслідуванням потерпілих.

Регіональний розподіл свідчень:

- 9 випадків — Запорізька область;
- 8 випадків — Херсонська область;
- решта — інші тимчасово окуповані території України, зокрема, Харківська та Донецька області, а також Автономна Республіка Крим (у декількох випадках затримання відбулися за межами України).

⁴ Про анексію окупованих з 2014 року територій в Донецькій і Луганській областях РФ оголосила лише у 2022 році. Відтак порушення прав в цьому регіоні в період 2014–2022 років мали свою специфіку.

⁵ Стамбульський протокол (Посібник з питань ефективного розслідування і документування фактів катувань та іншого жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання) / Управління Верховного комісара ООН з прав людини. 2004. URL: <https://ukraine.un.org/sites/default/files/2021-06/Istanbul%20Protocol%20in%20Ukrainian.pdf>

У 16 із 23 випадків відомо про відкриття кримінальних проваджень проти потерпілих. В інших випадках обвинувачень не висували, хоча ризик їхнього пред'явлення зберігається, особливо якщо людина перебуває в незаконному утриманні.

Під час підготовки звіту також використані результати моніторингу відкритих джерел щодо випадків свавільних затримань, насильницьких зникнень цивільних та порушення права на справедливий суд на окупованих після 24 лютого 2022 року територіях України. Інформація, зібрана з відкритих джерел, використана у цьому дослідженні як допоміжний аналітичний ресурс. Вона дозволила перевірити та підтвердити висновки, зроблені на основі матеріалів опитувань, а також інтегрувати окремі факти та обставини конкретних випадків у ширший контекст системних практик переслідувань. Робота з відкритими джерелами передбачає постійну верифікацію та оновлення даних, що забезпечує вищий рівень достовірності та повноти дослідження. З цією метою ZMINA послуговується, зокрема, Протоколом Берклі (практичним посібником з ефективного використання цифрової інформації з відкритим вихідним кодом при розслідуванні порушень міжнародного кримінального права, права прав людини та гуманітарного права, розробленим Школою права Університету Каліфорнії в Берклі разом з представниками ООН).

Станом на червень 2025 року в межах моніторингу Центр прав людини ZMINA зафіксував щонайменше **572 випадки кримінального переслідування цивільних**, затриманих на підконтрольних РФ територіях, що містять ознаки **політично вмотивованого**. При цьому у 183 випадках триває встановлення осіб потерпілих — переважно йдеться про затримання, які сталися у 2024–2025 роках.

Обмеження дослідження

Доступ до тимчасово окупованих територій суттєво обмежений, що впливає на можливості документування. Крім того, РФ значно ускладнила виїзд цивільних, тому людей, які можуть надати свідчення, небагато.

- Лише у 4 випадках використано прямі свідчення самих потерпілих, що виїхали з окупації, тож їм чи їхнім родинам не загрожує переслідування з боку силовиків РФ.
- Решта 19 свідчень — це опитування родичів затриманих, які зазвичай містять менше інформації щодо умов утримання, застосування катувань тощо. Такі свідчення водночас є важливим джерелом інформації. Вони особливо цінні у випадках, коли родичі були свідками свавільного затримання або взаємодіяли з представниками окупаційних «правоохоронних органів» у спробах з'ясувати місце перебування потерпілого. Такі свідчення сприяють встановленню осіб, причетних до вчинення злочинів, відображають характерні моделі дій окупаційної влади, спрямовані на приховування інформації, а також демонструють типові форми тиску та залякування родин.

Повноцінне відстеження кримінальних справ, відкритих проти затриманих, також ускладнене. Інформація, наявна на сайтах судів та в інших відкритих джерелах, часто фрагментарна. Частину таких справ (зокрема, за статтями «шпигунство» або «державна зрада» за КК РФ) розглядають у закритому режимі.

Попри це, достовірність фактів, викладених у звіті, підтверджує попередній досвід Центру прав людини ZMINA з документування та правового аналізу аналогічних злочи-

нів, скоєних зокрема у Херсонській та Запорізькій областях⁶, а також дослідження щодо нав'язування мешканцям тимчасово окупованих територій російського громадянства⁷ та системних випадків порушення права на справедливий суд у кримінальних справах проти цивільних і військовополонених на тимчасово окупованих територіях⁸ тощо.

Ключові терміни

Катування. Поняття «катування» визначено у статті 1 Конвенції проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання. Відповідно до неї, катування — це «будь-яка дія, якою будь-якій особі навмисне заподіюються сильний біль або страждання, фізичне чи моральне, щоб отримати від неї або від третьої особи відомості чи визнання провини, покарати її за дії, які вчинила вона або третя особа чи у вчиненні яких її підозрюють, а також залякати чи примусити її або третю особу, чи з будь-якої причини, що ґрунтується на дискримінації будь-якого виду, коли такий біль або страждання заподіюються державними посадовими особами чи іншими особами, які виступають як офіційні, чи з їх підбурювання, чи з їх відома, чи за їхньої мовчазної згоди»⁹. Римський статут Міжнародного кримінального суду визначає катування як «умисне заподіяння сильного болю або страждань, фізичних чи психологічних, особі, яка перебуває під вартою або під контролем обвинуваченого; однак катування не включає болю або страждань, що виникають лише в результаті законних санкцій, невід'ємних від цих санкцій або заподіяних ними випадково»¹⁰.

Жорстоке поводження. Дотичними до поняття «катування» є поняття «жорстокого, нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження та покарання». Кваліфікація факту як «жорстокого поводження» означає, що не доведено мотиву чи умислу завдати страждань потерпілому, при цьому рівень завданих страждань менший, ніж у разі вчинення катувань. Наприклад, неналежні умови утримання чи погрози катуванням (без його вчинення), психологічний тиск можуть бути трактовані як жорстоке поводження, а не катування. Водночас поєднання різних обставин жорстокого поводження, що підсилюють одна одну (неналежні умови утримання, відсутність доступу до медичної допомоги, неналежне харчування, відсутність доступу до питної води і туалету, поєднані з психологічним і фізичним насильством) можуть у комплексі бути кваліфіковані як катування.

6 Катування та жорстоке поводження з цивільним населенням на українських територіях, які перебували під російською окупацією (на прикладі Київської, Харківської та Херсонської областей): аналітичний звіт / Б. Петруньок, О. Гнатюк, Т. Печончик; Центр прав людини ZMINA. — Київ, 2023. — 64 с. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2023/04/torture_ukr_web.pdf; Насильницькі зникнення та свавільні затримання активних громадян в ході повномасштабної російської збройної агресії проти України (лютий 2022 — червень 2023) / Н. Охотнікова, О. Гнатюк, Б. Петруньок; ред. О. Синюк; Центр прав людини ZMINA. — Київ, 2023. — 106 с. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2023/06/lost_people_ukr_web.pdf; «Ти вірний Україні — ти нацист?» Катування та інші порушення як злочини проти людяності з боку російської армії в Україні». ОМСТ, МІПЛ, Центр прав людини ZMINA. URL: <https://zmina.ua/publication/ty-virnyj-ukrayini-ty-naczyst-katuvannya-ta-inshi-porushennya-yak-zlochyny-proti-lyudyynosti-z-boku-rosijskoyi-armiyi-v-ukrayini/>

7 Нав'язування громадянам України громадянства РФ на окупованій території України та в РФ / Ю. Микитин, О. Колесніченко, О. Лотоцька-Колесніченко, Н. Васильківська, Л. Смачило, К. Рашевська. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2024/03/passport_web.pdf

8 Відмова в праві на справедливий суд як міжнародний злочин під час війни Росії проти України: контекст, практика, право та перспективи / І. Марчук, С. Остаф, Д. Свиридова, М. Тимочко; Центр прав людини ZMINA, Медійна ініціатива за права людини. — Київ, 2025. — 160 с. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2025/05/zvit_all_web-ukr-finnal.pdf

9 Конвенція проти катувань та інших жорстоких, нелюдських або таких, що принижують гідність, видів поводження і покарання. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_085#Text

10 Римський статут Міжнародного кримінального суду. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_588#Text

Насильницькі зникнення. Згідно зі статтею 2 Міжнародної конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень, «насильницьким зникненням» вважається арешт, затримання, викрадення чи позбавлення волі в будь-якій іншій формі представниками держави чи особами або групами осіб, які діють з дозволу, за підтримки чи за згодою держави, при подальшій відмові визнати факт позбавлення волі або приховування даних про долю чи місцезнаходження зниклої особи, внаслідок чого цю особу залишено без захисту закону¹¹.

Незаконні затримання. Відповідно до пунктів 10–12 та 23 Зауважень загального порядку № 35 Комітету ООН із прав людини, «незаконним затриманням» є обмеження свободи, що відбуваються поза межами встановлених законів і міжнародних стандартів. Зокрема, затримання можна охарактеризувати як незаконне тоді, коли воно містить елементи несправедливості, невиправданості, непередбачуваності й недотримання процесуальних гарантій затриманого¹².

Політично мотивоване кримінальне переслідування. Політично мотивованими можна вважати такі справи, в яких кримінальне переслідування здійснюється:

1.1. з порушенням принаймні одного з фундаментальних прав, зокрема, передбачених Конвенцією про захист прав людини і основоположних свобод та протоколами до неї, наприклад, права на свободу вираження поглядів, свободу слова, свободу мирних зібрань тощо, а також не дотримано стандартів справедливого судового розгляду;

1.2. виключно з політичних причин без зв'язку з будь-яким правопорушенням;

1.3. на дискримінаційній у порівнянні з іншими особами основі;

1.4. виключно за ненасильницьку діяльність, спрямовану на захист прав людини та основних свобод;

1.5. на підставі кримінального законодавства РФ за діяння, що не є караними в Україні.

До справ, які можна вважати політично мотивованими, також належать ті, в яких:

- за політичними мотивами тривалість позбавлення волі, умови утримання, а також міра покарання очевидно не відповідають ступеню правопорушення, в якому особу звинувачують або підозрюють;
- засудження за звинуваченням, пов'язаним із підтримкою (реальної чи уявної) України як сторони конфлікту, відбулося з порушенням основоположних гарантій міжнародного гуманітарного права¹³.

¹¹ Міжнародна конвенція про захист усіх осіб від насильницьких зникнень. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

¹² Замечание общего порядка № 35. Комитет по правам человека ООН. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/g14/244/53/pdf/g1424453.pdf?OpenElement>

¹³ Див. визначення поняття «політичні в'язні» в п.3 Резолюції Парламентської асамблеї Ради Європи 1900 (2012). Resolution 1900 (2012). The definition of political prisoner. URL: <https://pace.coe.int/en/files/19150/html>; Критерії політично мотивованого переслідування див. наприклад: с. 12-13 у Крымский процесс: проблемы соблюдения стандартов справедливого правосудия в политически мотивированных делах / Под общей ред. Д. Свиридовой. – К.: КБЦ, 2018. – 78 с. URL: https://zmina.ua/wpcontent/uploads/sites/2/2019/09/CrimeanProcessRU_Web.pdf

РОЗДІЛ 1.

НОРМАТИВНЕ ТА ІНСТИТУЦІЙНЕ ПІДґРУНТЯ ДЛЯ ПЕРЕСЛІДУВАНЬ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ В ОКУПАЦІЇ

Повномасштабне вторгнення Росії в Україну у 2022 році та окупація низки територій від початку супроводжувалися вчиненням злочинів проти цивільного населення. Російські сили системно піддавали насильницьким зникненням, свавільним затриманням, катуванням та жорсткому поводженню як військовополонених, так і цивільних.

У період 2023–2024 років, який є фокусом цього звіту, держава-окупант — Російська Федерація — сформувала і нормативну (законодавчу), і інституційну (функціональну) базу для системного переслідування цивільних на окупованих територіях України. Злочинні практики, які з початку вторгнення були типовими для російських військових і спецслужб, із часом набули офіційної форми — були вписані у законодавчі акти РФ та підкріплені діями підконтрольних державних інституцій.

У притаманний Росії спосіб законодавча база створювалася чи змінювалася так, щоб надати уявну «легітимність» репресіям проти цивільного населення — через розширення складів злочинів, криміналізацію правомірної поведінки, обмеження доступу до правового захисту¹⁴.

¹⁴ Крим після анексії. Державна політика, виклики, рішення та дії. Біла книга / Тищенко Ю., Каздобіна Ю., Гучакова Т., Смірнов О., Горобчишина С., Дуда А.; За заг. ред. Ю. Тищенко. - Київ: ТОВ «Агентство» Україна», 2016. — 148 с. URL: <http://www.ucipr.org.ua/ua/publikatsii/vydannia/krim-p-slya-aneks-derzhavna-pol-tika-vikliki-r-shennya-ta-d-b-la-kniga>

Політика поширення російського законодавства та системи управління на окуповані території¹⁵, а також переслідування громадян України на ТОТ, які є захищеною категорією осіб, за прояви незгоди з окупацією, лояльності власній державі та/чи відмову приєднати на вірність РФ¹⁶ становлять порушення міжнародного гуманітарного права, зокрема, режиму окупації. Політика РФ щодо незаконних затримань, утримання інкомунікадо, незаконного судового переслідування має системний характер та у випадку окупованих територій Сходу України¹⁷ та Криму¹⁸ була визнана такою, що становить адміністративні практики, які порушують Конвенцію про захист прав людини і основоположних свобод.

Далі у звіті систематизовано основні елементи нормативного підґрунтя переслідувань цивільного населення: від загальних концептуальних положень до прикладних механізмів, що їх застосовують російські правоохоронні та судові органи на окупованих територіях України.

1.1. Спроба легітимізувати анексію: закони про «приєднання» та зміни до Конституції РФ

4 жовтня 2022 року в Росії ухвалили чотири федеральні конституційні закони (№ 5-ФКЗ, № 6-ФКЗ, № 7-ФКЗ, № 8-ФКЗ)¹⁹, якими ратифіковано так звані «договори» про «входження до складу Російської Федерації» Херсонської та Запорізької областей, а також так званих «ДНР» і «ЛНР» як нових суб'єктів. Усі документи складено за єдиним типовим шаблоном.

Ці ФКЗ встановили загальну нормативну рамку російської окупаційної політики на захоплених територіях. Навіть побіжний постатейний аналіз показує, що їхні положення по суті «програмували» порушення прав цивільного населення. Адже вони створили умови, за яких мешканців окупованих територій можна притягувати до відповідальності в ситуаціях, коли вони не вчиняли жодних дій, які можна вважати протиправними.

Стаття 3 в кожному з чотирьох федеральних конституційних законів визначає межі території «нових суб'єктів» Російської Федерації межами адміністративно-територіальних одиниць України. Тобто «федеральний суб'єкт Запорізька область» нібито пов-

15 IV Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі, 18.10.1907, стаття 43. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text; Конвенція про захист цивільного населення під час війни, 12.08.1949, стаття 47, 54. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

16 V Конвенція про закони і звичаї війни на суходолі та додаток до неї: Положення про закони і звичаї війни на суходолі, 18.10.1907, стаття 44. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_222#Text; Конвенція про захист цивільного населення під час війни, 12.08.1949, стаття 47, 64. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_154#Text

17 Case of Ukraine and the Netherlands v. Russia, Judgment (Merits), 09.07.2025. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-244292>

18 Case of Ukraine v. Russia (re Crimea), Judgment (Merits), 25.06.2024. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/ukr?i=001-235139>

19 О принятии в Российскую Федерацию Донецкой Народной Республики и образовании в составе Российской Федерации нового субъекта — Донецкой Народной Республики: Федеральный конституционный закон от 04.10.2022 № 5-ФКЗ. URL: <http://publication.pravo.gov.ru/document/0001202210050005>;

О принятии в Российскую Федерацию Луганской Народной Республики и образовании в составе Российской Федерации нового субъекта — Луганской Народной Республики: Федеральный конституционный закон от 04.10.2022 № 6-ФКЗ. URL: <http://publication.pravo.gov.ru/document/0001202210050006>;

О принятии в Российскую Федерацию Запорожской области и образовании в составе Российской Федерации нового субъекта — Запорожской области. Федеральный конституционный закон от 04.10.2022 № 7-ФКЗ. URL: <http://publication.pravo.gov.ru/document/0001202210050007>;

О принятии в Российскую Федерацию Херсонской области и образовании в составе Российской Федерации нового субъекта — Херсонской области: Федеральный конституционный закон от 04.10.2022 № 8-ФКЗ. URL: <http://publication.pravo.gov.ru/document/0001202210050008>

ністю включає в себе територію Запорізької області. Аналогічно РФ заявляє претензії на території Херсонської, Донецької і Луганської областей, яких не контролює. В такий спосіб Росія нормативно, на рівні Конституції, закріплює мінімальні цілі збройної агресії.

У статті 4 кожного ФКЗ зафіксовано, що за загальним правилом на території «нових суб'єктів» від 4 жовтня 2022 року поширюється дія законодавчих та інших нормативно-правових актів Російської Федерації. Тобто держава, що окупує, свавільно нав'язує в окупованих регіонах своє законодавство, точково вказуючи на тимчасові винятки, «перехідні періоди» тощо. Стаття 5 визнає цивільне населення кожного окупованого регіону громадянами РФ за умови складання присяги. Стаття 7 регулює питання військового обов'язку і військової служби. Зокрема, встановлює, що призов «громадян» РФ у цих регіонах розпочинається в 2023 році. Стаття 8 визначає порядок формування місцевих «органів влади», стаття 9 — органів прокуратури, стаття 10 — порядок створення судів Російської Федерації і «здійснення правосуддя під час перехідного періоду» тощо.

Крім цього, інші федеральні конституційні закони регулюють широке коло питань, пов'язаних із функціонуванням окупаційної адміністрації, надаючи їй видимість «стабільності» та правової узгодженості із загальноросійськими управлінськими стандартами. Усе це фактично формує правову інфраструктуру для репресивної політики проти цивільного населення та для легітимації дій, що порушують міжнародне право.

За результатом ухвалення вказаних федеральних конституційних законів було внесено зміни до Конституції Російської Федерації, зокрема, доповнено перелік федеральних суб'єктів, який наводить стаття 65.

1.2. Нав'язування російського громадянства населенню тимчасово окупованих територій

Нав'язування громадянства РФ стало не лише політичним інструментом інтеграції захоплених територій, а й дало змогу окупаційній адміністрації використовувати положення російського законодавства для притягнення мешканців ТОТ до кримінальної відповідальності за злочини, суб'єктами яких можуть бути тільки громадяни РФ. Крім того, неотримання паспорта стало маркером нелояльності: відмова або зволікання з його оформленням автоматично викликали підозру в представників окупаційних правоохоронних органів.

Перші заяви російських посадовців про те, що мешканці окупованих територій Запорізької і Херсонської областей «зможуть отримати» російські паспорти, з'явилися ще на початку травня 2022 року. На той час про це йшлося саме як про пропозицію²⁰. Пізніше отримання російського паспорта перетворилося на безумовну вимогу.

25 травня 2022 року Указом Президента РФ № 304 було внесено зміни до Указу № 183 від 24.04.2019 «Про визначення в гуманітарних цілях категорій громадян, що мають право звернутися із заявою про прийом в громадянство Російської Федерації в спрощеному порядку». Зокрема, дію пільгового порядку отримання російського громадянства, крім

20 К. Стремоусов: «Мы будем максимально интегрироваться в состав Российской Федерации. Все граждане на территории Херсонской области будут иметь право получения российского гражданства, российских паспортов». Див.: Жители Херсонской области будут иметь право на российское гражданство. РИА Новости. 2022. URL: <https://ria.ru/20220506/grazhdanstvo-1787326782.html>

так званих «Л/ДНР», було поширено на мешканців Запорізької і Херсонської областей²¹. 30 травня 2022 року видавання паспортів, як воно передбачене пільговим порядком, фактично розпочалося. На той момент подібні акції були елементом публічної пропаганди і не мали значного впливу на становище мешканців окупованих територій.

Пізніше Російська Федерація стосовно отримання мешканцями окупованих територій російських паспортів перейшла від заохочення до примусу. 4 жовтня 2022 року були підписані вже згадані федеральні конституційні закони (№ 5-ФКЗ, № 6-ФКЗ, № 7-ФКЗ, № 8-ФКЗ).

Ці закони, серед іншого, визначають порядок набуття російського громадянства. Статті 5 кожного з федеральних конституційних законів вказують, що громадяни України і особи без громадянства, які проживають на території нового «федерального суб'єкта», за умови принесення присяги визнаються громадянами РФ. Під час подавання заяви про отримання паспорта заявники неодмінно проходять дактилоскопічну експертизу і фотографування. При цьому «іноземні громадяни і особи без громадянства» мусять отримати посвідку на проживання на території Російської Федерації.

У такий спосіб РФ створила ситуацію, за якої мешканці тимчасово окупованих територій опинилися перед штучним вибором: або отримати російський паспорт, або автоматично бути визнаними «іноземцями» на території, де вони фактично проживають. Тобто, незалежно від їхньої волі, люди були змушені врегульовувати власний правовий статус лише на тій підставі, що РФ в односторонньому порядку визнала окуповані регіони своїми суб'єктами.

20 березня 2025 року Президент РФ Володимир Путін опублікував черговий Указ (№ 159) про «особливості становища окремих категорій іноземних громадян і осіб без громадянства в Російській Федерації»²². Документ передбачає, що громадяни України, які не мають законних підстав для перебування (проживання) в Російській Федерації, зобов'язані самостійно виїхати з РФ або до 10 вересня 2025 року включно врегулювати своє правове становище в Росії. Цей указ загалом продовжує основну лінію політики держави-окупанта, спрямовану на витіснення нелояльного населення з тимчасово окупованих територій. Його слід розглядати у ширшому контексті довгострокової міграційної політики РФ, зокрема з погляду свідомої зміни демографічного складу населення в окупованих регіонах²³. Раніше аналогічні інструменти РФ уже застосовувала після незаконної окупації Кримського півострова²⁴. Автоматична натуралізація (набуття громадянства держави без індивідуальної згоди або особистої заяви людини), якій піддали громадян України в окупованому Криму та місті Севастополі, не ґрунтувалася на розумних і об'єктивних кри-

21 Пункт 1 Указу Президента РФ від 24.04.2019 № 183 вказував, що мешканці окупованих територій «мають право звернутися із заявою про прийом в громадянство Російської Федерації в спрощеному порядку». Див.: Об определении в гуманитарных целях категорий лиц, имеющих право обратиться с заявлениями о приеме в гражданство Российской Федерации в упрощенном порядке: Указ Президента Российской Федерации от 24.04.2019 № 183. URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001201904240016>

22 Об особенностях правового положения отдельных категорий иностранных граждан и лиц без гражданства в Российской Федерации, изменении и признании утратившими силу некоторых указов Президента Российской Федерации: Указ Президента Российской Федерации от 20.03.2025 № 159. URL: <http://publication.pravo.gov.ru/document/0001202503200022>

23 Росіяни активізують зусилля щодо зміни демографічного складу населення окупованих територій України — ISW. ZMINA. 2025. URL: <https://zmina.info/news/rosiany-aktyvizuyut-zusylyya-shhodo-zminy-demografichnogo-skladu-naseleण्या-okupovanyh-terytorij-ukrayiny-isw/>

24 Report on the results of the study of the policy of the Russian Federation on forcible change of demographic composition of the occupied Crimean peninsula. Regional Center for Human Rights. Updated 2023. URL: <https://krymbezpravil.org.ua/en/issues/report-on-the-results-of-the-study-of-the-policy-of-the-russian-federation-on-forcible-change-of-demographic-composition-of-the-occupied-crimean-peninsula/>

теріях і була визнана Комітетом з прав людини ООН дискримінацією за ознакою національного походження відповідно до статті 26 Міжнародного пакту про громадянські і політичні права²⁵.

Детальніше наслідки примусової паспортизації населення на тимчасово окупованих територіях були описані в звіті, підготовленому групою експертів коаліції «Україна. П'ята ранку»: «Нав'язування громадянам України громадянства РФ на окупованій території України та в РФ»²⁶.

1.3. Нормативні передумови переслідування цивільних в установчих документах ФСБ та Слідчого комітету РФ

Від 2023 року Російська Федерація дедалі частіше інституціоналізує практику переслідування цивільного населення на тимчасово окупованих територіях, представляючи її як частину «нормальної» діяльності правоохоронних органів та органів безпеки.

Відповідно до чинного російського законодавства, діяння, які становлять міжнародні злочини, можуть бути представлені як «оперативно-розшукові заходи» чи «дідзнання і попереднє слідство». Особливу увагу слід звернути на те, що такі дії формально належать до прямої компетенції Федеральної служби безпеки Росії (ФСБ).

Тож викрадення, незаконні затримання, тортури та інші форми репресій щодо цивільних можуть подаватися як «законна» діяльність у межах боротьби з «екстремізмом», «шпигунством», «участю в діяльності заборонених організацій» тощо. Аналогічно, участь Слідчого комітету РФ у провадженні справ проти цивільних дозволяє створювати враження правової процедури там, де фактично йдеться про репресивну практику, що суперечить міжнародному праву.

Задokumentовані Центром прав людини ZMINA свідчення демонструють, що потерпілі у більшості випадків ідентифікують причетних до їхнього незаконного затримання та катувань саме як представників ФСБ РФ. Координувальну роль ФСБ у системі репресій на ТОТ опосередковано підтверджують і російські нормативно-правові акти.

Нормативна база РФ прямо створює можливості для використання ФСБ як головного інструменту переслідувань цивільного населення на окупованих територіях під виглядом «гарантування безпеки»²⁷.

Згідно зі статтею 10 Федерального закону № 40-ФЗ від 03.04.1995 «Про органи Федеральной службы безопасности в Российской Федерации», органи ФСБ РФ «проводять оперативно-розшукові заходи» для попередження, виявлення та припинення злочинів, що становлять загрозу безпеці Російської Федерації. Зокрема, вони протидіють організованій злочинності, корупції, незаконному обігу зброї та наркотичних засобів, контрабанді. Та-

25 Міркування, ухвалені Комітетом згідно зі статтею 5 (4) Факультативного протоколу щодо повідомлення № 3022/2017*, Комітет з прав людини ООН. URL: <https://rchr.org.ua/wp-content/uploads/2024/07/rishennya-za-skargoyu-braczylo-ta-inshyh-proty-rf.pdf>

26 Нав'язування громадянам України громадянства РФ на окупованій території України та в РФ / Ю. Микитин, О. Колесніченко, О. Лотоцька-Колесніченко, Н. Васьківська, Л. Смачило, К. Рашевська. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2024/03/passport_web.pdf

27 Вопросы Федеральной службы безопасности Российской Федерации: Указ Президента Российской Федерации от 11 августа 2003 г. № 960. Федеральная служба безопасности Российской Федерации. 2003. URL: <http://www.fsb.ru/fsb/npd/more.htm%21id%3D10343058%40fsbNpa.html>

кож ФСБ РФ здійснює дізнання та попереднє слідство щодо виявлення, попередження та припинення діяльності незаконних збройних формувань, злочинних груп, окремих осіб та об'єднань, що мають на меті насильницьку зміну конституційного ладу РФ²⁸.

Тож ФСБ РФ є ключовим федеральним органом щодо гарантування державної безпеки. На практиці це дозволяє цій структурі встановлювати неформальний контроль над діяльністю інших силових структур. Той факт, що проти свавільно затриманих цивільних політично мотивоване кримінальне переслідування зазвичай розпочинають за статтями про «тероризм» (205 КК РФ та інші), «шпигунство» (276 КК РФ), «державну зраду» (275 КК РФ), також є додатковим аргументом на користь твердження, що координує весь процес саме ФСБ РФ.

До затримань цивільних на ТОТ у ролі, споріднених з діяльністю ФСБ РФ, імовірно, причетні й представники Слідчого комітету Російської Федерації (СК РФ). Ця структура активно розгортає свої осередки в окупованих регіонах України. У низці випадків потерпілі або їхні родичі прямо вказують на участь представників СК РФ у свавільних затриманнях, а також у подальшому фабрикуванні обвинувачень та у процесуальних діях, що мають ознаки політично мотивованого переслідування.

Слідчий комітет є федеральним органом РФ, що здійснює слідчі дії і підпорядковується безпосередньо президенту РФ. Сфери підслідності ФСБ РФ і СК визначені частиною 2 статті 151 Кримінально-процесуального кодексу РФ і є дотичними²⁹.

Наприклад, до підслідності Слідчого комітету віднесені порушення, передбачені статтями 205.4, 205.5 КК РФ («організація терористичного співтовариства», «організація діяльності терористичної організації»), статтями 222.1, 222.2, 223 КК РФ («незаконне придбання [...] вибухових речовин чи вибухових пристроїв», «незаконне придбання [...] зброї», «незаконне виготовлення зброї») тощо.

Російська Федерація послідовно посилює кримінальну відповідальність за статтями, які використовує для політично мотивованого переслідування цивільного населення. Йдеться, зокрема, про «тероризм», «диверсійну діяльність», «участь в екстремістських організаціях» тощо³⁰. Крім того, до Кримінального кодексу РФ регулярно вносять зміни: додають нові статті, що передбачають покарання, зокрема, за визнання факту збройної агресії проти України, дискредитацію збройних сил РФ, а також за поширення «фейків» про війну³¹. Слідство за відповідними статтями КК РФ здійснює Слідчий комітет.

Такі зміни нормативно-правової бази створюють широке поле для свавільного кримінального переслідування будь-яких проявів незгоди з політикою держави-окупанта та фактом окупації.

28 Об органах Федеральной службы безопасности в Российской Федерации: Федеральный закон от 03.04.1995 г. № 40-ФЗ. URL: <http://www.kremlin.ru/acts/bank/7696/page/1>

29 Стаття 151. Подследственность. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации от 18.12.2001 № 174-ФЗ (ред. от 21.04.2025) / Законы, кодексы и нормативно-правовые акты Российской Федерации. URL: <https://legalacts.ru/kodeks/UPK-RF/chast-2/razdel-viii/glava-21/statja-151/>

30 Наприклад, федеральним законом від 28.04.2023 № 157-ФЗ збільшено максимальні строки ув'язнення для засуджених за статтями кримінального кодексу РФ 205, 205.1, 205.4 («тероризм»), 275 («державна зрада»), 361 («акт міжнародного тероризму»). Див.: О внесении изменений в Уголовный кодекс Российской Федерации и статью 151 Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации: Федеральный закон от 28.04.2023 № 157-ФЗ. URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202304280051>

31 О внесении изменений в Уголовный кодекс Российской Федерации и статьи 31 и 151 Уголовно-процессуального кодекса Российской Федерации: Федеральный закон от 04.03.2022 № 32-ФЗ. URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202203040007>

1.4. Розбудова на тимчасово окупованих територіях російських правоохоронних органів і судів

Прагнення розбудовувати російську систему правоохоронних та судових органів окупанти декларували від початку широкомасштабного вторгнення.

Наприклад, 29 березня 2022 року так званий «начальник Енергодарського міжрайонного управління міліції» **Алексей Селіванов** оголосив про набір співробітників у «відділки міліції у місті Мелітополі та місті Енергодарі». Пріоритетом було залучення працівників поліції, зокрема, колишніх. Водночас Селіванов стверджував, що «не братиме на роботу “ждунів”³². Пізніше, в травні 2022 року, він уже заявляв про необхідність «будувати органи внутрішніх справ», спираючись на «чистих серцем добровольців», щоб створювати «правильну ідейну позицію руського міра»³³.

У липні 2022 року стало відомо, що на окупованій території Херсонської й Запорізької областей створені «тимчасові управління МВС РФ». До цих регіонів прибули співробітники російських органів внутрішніх справ. Метою їх роботи було «надати практичну допомогу» місцевим органам правопорядку. При цьому йшлося про «обмін навичками» та «координацію роботи». Представників російської поліції залучали до видавання населенню російських паспортів та «боротьби з проявами екстремізму»³⁴.

У той же період аналогічні процеси почалися на тимчасово окупованій території Донецької і Луганської областей³⁵.

27 червня 2022 року так звана «військово-цивільна адміністрація Херсонської області» опублікувала «Указ № 130/1-р», згідно з яким на тимчасово окупованій території Херсонщини почали діяти федеральні закони РФ «Про поліцію» та «Про оперативно-розшукову діяльність», КК РФ та КПК РФ³⁶. Примітно, що така ініціатива була реалізована задовго до нормативного закріплення спроби анексії тимчасово окупованих територій.

Уже після ухвалення згаданих вище федеральних конституційних законів у жовтні 2022 року російські ЗМІ ставили під сумнів ефективність формування правоохоронних органів на «приєднаних територіях». Українська поліція разом з іншими силовими структурами евакуювались. Ті ж представники органів правопорядку, що залишилися на ТОТ, зіткнулися з реальними ризиками незаконних затримань і застосування щодо них насильства. РФ також атакувала учасників самоорганізованих загонів «муніципальної

32 «Дорогие соотечественники! На освобождённых от украинского нацистского режима территориях формируются органы внутренних дел. Их цель - защита мирных граждан от противозаконных посягательств...». Телеграм-канал «Друзья майора Селиванова». 2022. URL: <https://t.me/majorselivanov/4719>

33 Алексей Селиванов рассказал о построении органов правопорядка на освобожденных территориях Украины. Федеральное агентство новостей (архівована копія). 2022. URL: <https://surl.li/evqtsl>
Тональність цих заяв показує, що РФ, намагаючись схилити до співпраці працівників правоохоронних органів, вдавалася до характерних засобів тиску та (або) заохочення, як це було і в інших випадках (схиляння до співпраці представників місцевої влади, вчителів, співробітників важливих підприємств).
21 вересня 2023 року Томаківський районний суд Дніпропетровської області заочно засудив Селіванова до 13 років позбавлення волі.

«Народний міліціонер Таврічеської губернії», експомічник міністра оборони України Селіванов отримав вирок за колабораційну діяльність. Центр журналістських розслідувань. 2023. URL: <https://investigator.org.ua/ua/news-2/258910/>

34 На территории Херсонской и Запорожской областей созданы Временные управления МВД России. МВД медиа. 2022. URL: <https://t.me/mediamvd/12837>

35 Глава МВД России подписал соглашение о сотрудничестве с коллегами из Донбасса. Lenta.ru. 2022. URL: https://lenta.ru/news/2022/04/09/kolokolzev_mvd/

36 Про забезпечення на території Херсонської області законності та правопорядку: Указ голови «ВЦА Херсонської області» від 27.06.2022 № 130/1-р. URL: <https://surl.li/oufjiq>

варті», тож вони вже не могли забезпечувати громадський порядок у своїх населених пунктах.

Окупаційна держава станом на жовтень 2022 року не змогла напрацювати чітке бачення того, на який кадровий резерв спиратимуться «новостворені правоохоронні органи» (залучатимуть колишніх українських поліцейських; залучатимуть правоохоронців з РФ; орієнтуватимуться на залучення пенсіонерів МВС чи інше). Не були зрозумілими особливі «умови служби», зокрема, зважаючи на наближеність цих районів до зони бойових дій³⁷.

30 грудня 2022 року Президент РФ підписав Указ № 984 «Про особливості вступу на службу до органів внутрішніх справ Російської Федерації на територіях Донецької Народної Республіки, Луганської Народної Республіки, Запорізької області та Херсонської області»³⁸. Указ до 1 січня 2026 року встановлює низку пільг під час вступу на посади в «органи внутрішніх справ РФ» на тимчасово окупованих територіях. Зокрема, стосовно обмежень граничного віку вступу на посаду, кваліфікаційних випробувань, визнання документів, виданих Україною чи так званими «Л/ДНР» тощо.

Паралельно РФ розпочала розбудову мережі власних судів. Створення системи російських судів на тимчасово окупованих територіях Херсонської, Запорізької, Донецької і Луганської областей було передбачено вже згаданими федеральними конституційними законами «про приєднання». Нормативною основою цього стали спеціально підготовлені федеральні закони «про створення судів»³⁹. До того, як тут почали роботу російські суди, свої функції мали виконувати судді, що вже перебували на посадах. При цьому формально вони мали лише статус «осіб, які заміщують посади суддів». Для них обов'язковою умовою була наявність громадянства РФ, а в своїй роботі вони мали керуватися російським законодавством. Рішенням Пленуму Верховного суду РФ від 19.09.2023 на тимчасово окупованих територіях повноцінно було запущено роботу російських судів⁴⁰.

Так до кінця літа й початку осені 2023 року Російська Федерація створила всі передумови для незаконного кримінального переслідування свавільно затриманих цивільних осіб.

37 Дикое поле: как в Запорожье и Херсоне создаются российские органы МВД и СК. Newsru. 2022 (архівована копія). URL: <https://web.archive.org/web/20221013115523/https://news.ru/society/dikoe-pole-kak-v-zaporozhe-i-hersone-sozdayutsya-rossijskie-organy-mvd-i-sk/>

38 Об особенностях поступления на службу в органы внутренних дел Российской Федерации на территориях Донецкой Народной Республики, Луганской Народной Республики, Запорожской области и Херсонской области: Указ Президента Российской Федерации от 30.12.2022 № 984. URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202212300107>

39 О создании судов Российской Федерации на территории Донецкой Народной Республики и о внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации: Федеральный закон от 03.04.2023 № 85-ФЗ. URL: <http://actual.pravo.gov.ru/content/content.html#pnun=0001202304030002>; О создании судов Российской Федерации на территории Луганской Народной Республики и о внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации: Федеральный закон от 03.04.2023 № 86-ФЗ. URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202304030003>; О создании судов Российской Федерации на территории Запорожской области и о внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации: Федеральный закон от 03.04.2023 № 87-ФЗ. URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202304030004>; О создании судов Российской Федерации на территории Херсонской области и о внесении изменений в отдельные законодательные акты Российской Федерации: Федеральный закон от 03.04.2023 № 88-ФЗ. URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202304030005>

40 Детальніше про особливості запровадження системи правоохоронних органів і судів на тимчасово окупованих територіях див. Розділ І. Встановлення російського правового поля, розбудова судових та правоохоронних органів та їх вплив на політику судового переслідування у Відмова в праві на справедливий суд як міжнародний злочин під час війни Росії проти України: контекст, практика, право та перспективи / І. Марчук, С. Остаф, Д. Свиридова, М. Тимочко; Центр прав людини ZMINA, Медійна ініціатива за права людини. — Київ, 2025. — 160 с.. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2025/04/zvit_all_web-1.pdf

РОЗДІЛ 2.

МОТИВАЦІЯ, ФОРМИ ТА ЗМІНА ПРАКТИКИ СВАВІЛЬНИХ ЗАТРИМАНЬ НА ОКУПОВАНИХ ТЕРИТОРІЯХ У 2022–2024 РОКАХ

За висновками досліджень, проведених Центром прав людини ZMINA та партнерськими організаціями, у 2022 році однією з домінантних причин скоєння воєнних злочинів щодо цивільних було виявлення людей, нелояльних до окупації, і придушення спротиву — як збройного, так і громадянського⁴¹. Саме тому російські сили затримували ветеранів АТО, волонтерів, активістів, учасників протестів. Водночас підставою для затримання могла стати ідентифікація людини як носія української ідентичності: через символіку, мову, підписку на українські медіа.

У 2023–2024 роках, коли РФ уже задекларувала контроль над окупованими регіонами і нав'язувала місцевому населенню своє громадянство, мотивація затримань змінилася. Акцент змістився від придушення «активного спротиву» до викорінення будь-якої, навіть пасивної, нелояльності.

⁴¹ «“Ти вірний Україні — ти нацист?” Катування та інші порушення як злочини проти людяності з боку російської армії в Україні». ОМСТ, МІПЛІ, Центр прав людини ZMINA. URL: <https://zmina.ua/publication/ty-virnyj-ukrayini-ty-naczyst-katuvannya-ta-inshi-porushennya-yak-zlochyny-proty-lyudyanosti-z-boku-rosijskoyi-armiyi-v-ukrayini/>, с. 38–39.

2.1. Загальна мотивація свавільних затримань: від придушення спротиву до атаки на українську ідентичність

На початку широкомасштабного вторгнення сили РФ на окупованих територіях зіткнулися з масштабним цивільним спротивом. Наслідком цього стало сприйняття фактично будь-яких цивільних як потенційної загрози.

Підрозділи, що виконували на ТОТ правоохоронні функції, за координації ФСБ РФ, розгорнули широку мережу незаконних місць тримання і вчинення тортур (так званих «катівень»), почали масштабні процеси «фільтрації» населення. Станом на лютий 2025 року органи Національної поліції України виявили на звільнених і все ще окупованих територіях 108 місць незаконного тримання («катівень»)⁴².

Свідчення, зібрані Центром прав людини ZMINA в Харківській області, дозволяють зробити висновок, що російські підрозділи, принаймні станом на весну-літо 2022 року, намагалися затримати стільки цивільних, скільки було можливо. При цьому переважно йшлося про чоловіків⁴³.

«Що мене ще здивувало, коли вони вже стали більш-менш розмовляти зі мною, вони казали так: “Ще за два місяці — і ми всіх заберем з [...] от старого до млада, і через тюрму вони пройдуть. І все про всіх будемо знати”. В них була тактика — всіх нас забрати, бити і випитувати кожного, хто що знає⁴⁴».

Потерпілі, які свідчать про випадки свавільних затримань, що відбувалися на території Харківської і Херсонської областей у 2022 році, вказують, що російські військові раз на кілька місяців могли влаштовувати перевірки населення окремих районів у містах або й у цілих населених пунктах.

«Обшуки були повністю, у всього села. Окупована була територія, рядом з границею вони межують, у них там були рейди....перевіряли... [...] З якоюсь періодичністю, раз там три-чотири місяці було це⁴⁵».

З того моменту, коли РФ почала нав'язувати цивільному населенню тимчасово окупованих територій російське громадянство, подібні рейди стали подавати як «перевірку документів» для відстеження ефективності політики примусової паспортизації.

На початку основним мотивом переслідування було придушення спротиву — як збройного, так і громадянського. Значна кількість задокументованих Центром прав людини ZMINA випадків затримань цивільних у 2022 році пов'язана зі звинуваченнями у сприянні Силам оборони України, «коригуванні» артилерійських або ракетних ударів, переховуванні зброї тощо.

42 Поліція зафіксувала 108 російських катівень на окупованих і деокупованих територіях. Укрінформ. 2025. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-tymchasovo-okupovani/3964345-policia-zafiksuvala-108-rosijskih-kativen-na-okupovanih-i-deokupovanih-teritoriah.html>

43 Зокрема, представники РФ називали свою практику незаконних затримань, насильницьких зникнень та катувань, вчинених в Куп'янську та Куп'янському районі, “перевихованням”. А також стверджували, що більша частина чоловічого населення (за свідченнями опитаних, представники РФ називали від 85% до 95%) має пройти через ІТТ. Див.: «85% чоловіків пройде через цей ізолятор»: аналіз свідчень утримуваних у райвідділі поліції під час окупації Куп'янська / О. Синюк, Є. Сокуренько, С. Кочмарський; Центр прав людини ZMINA. — Київ, 2024. URL: <https://zmina.ua/publication/85-cholovikiv-projde-cherez-czej-izolyator-analiz-svidchen-utrymuvanyh-u-rajviddili-policiyi-pid-chas-okupacziyi-kupyanska/>, с. 13.

44 А. Гарагатий. «Я вже тоді попрощався з життям...» YouTube-канал “Анатолій Гарагатий”. 2023. URL: https://youtu.be/cVZ_zpeSR4A?t=1061

45 Свідчення племінниці потерпілого задокументовані Центром прав людини ZMINA, 2024 (Харківська область).

Водночас відомо, що підрозділи ФСБ РФ систематично затримували учасників масових акцій громадянської непокори, що відбувалися у захоплених містах на початку окупації. Один із яскравих прикладів — протестний мітинг у місті Куп'янськ Харківської області 1 березня 2022 року, під час якого військові РФ затримали одного з лідерів протесту — місцевого депутата Миколу Маслія. Згодом ФСБ, використовуючи відео з відкритих джерел, цілеспрямовано ідентифікувала і затримувала інших учасників цієї акції⁴⁶. Аналогічне «полювання» за учасниками протестів російські спецслужби розгорнули й у Херсоні⁴⁷.

Із самого початку широкомасштабного вторгнення РФ послідовно переслідувала в окупованих регіонах носіїв української ідентичності — людей, які відкрито декларували проукраїнську позицію або не приховували незгоди з окупацією. Вже сама наявність проукраїнських поглядів могла вважатися достатньою підставою для затримання. Російські військові розглядали такі погляди як індикатор загрози: людина, яка демонструє лояльність до України, на їхню думку, з більшою ймовірністю братиме участь у спротиві, приховуватиме важливу інформацію тощо.

Мотивація, пов'язана з придушенням спротиву, поступово втрачає актуальність у 2023–2024 роках. Це опосередковано визнає і сама РФ, заявляючи про встановлення ефективного контролю над окупованими територіями та офіційно проголошуючи їх анексію.

Масив свідчень про свавільні затримання, що відбулися в 2023–2024 роках⁴⁸, показує: в цей період частішають випадки затримань цивільних, які безпосередньо не пов'язані з намаганням РФ боротися зі спротивом. Головною підставою для затримань стає готовність людини демонструвати проукраїнську позицію, не визнавати органи окупаційної адміністрації і нав'язані ними практики.

Такі затримання дедалі більше набувають ознак цілеспрямованої атаки на прояви української ідентичності. Людина може стати об'єктом репресій виключно через свою нелояльність до окупаційного режиму — незалежно від того, становить вона реальну загрозу чи ні.

При цьому Російська Федерація системно впроваджує інструменти для виявлення цивільних, які є нелояльними до окупаційного режиму або відкрито дотримуються проукраїнської позиції. Серед таких інструментів — моніторинг соціальних мереж, примус до участі у незаконних виборах, а також інтеграція російських адміністративних і освітніх стандартів. Зокрема, йдеться про перехід на обіг російської валюти, запровадження російських освітніх програм у школах, а також — передусім — масове незаконне видавання російських паспортів.

46 «85% чоловіків пройде через цей ізолятор»: аналіз свідчень утримуваних у райвідділі поліції під час окупації Куп'янська / О. Синюк, Є. Сокурєнко, С. Кочмарський; Центр прав людини ZMINA. — Київ, 2024. — 44 с. URL: <https://zmina.ua/publication/85-cholovikiv-projde-cherez-czej-izolyator-analiz-svidchen-utrymuvanyh-u-rajviddili-policiji-pid-chas-okupacziyi-kupyanska/>

47 «Жіночі камери» херсонської катівні: аналітичний звіт за свідченнями утримуваних / О. Синюк, Є. Сокурєнко, Н. Охотнікова; Центр прав людини ZMINA. — Київ, 2023. — 36 с. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2025/04/women_kherson_web_ukr.pdf; Незаконні затримання, катування і жорстоке поводження з цивільним населенням України: подібність практик вчинення злочинів в областях, окупованих Росією у 2022 році / Б. Петруньок; Центр прав людини ZMINA. — Київ, 2024. — 32 с. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2025/04/torture_web_ukr.pdf

48 У вибірці цього дослідження 23 випадків. З них 15 відбулися у 2023–2024 роках, 7 — у 2022 році, однак кримінальні справи проти затриманих були відкриті у 2023–2024 роках. Лише в 4 випадках (з 24) відомо про те, що потерпілі мали досвід військової служби, і лише один із таких випадків стосується затримання, яке відбулося у 2023 році.

2.2. Характерні способи та інструменти виявлення нелояльних до окупації у 2023–2024 роках

Одним із найбільш типових і поширених способів ідентифікації цивільних як нелояльних до окупації залишається **перевірка вмісту їхніх мобільних телефонів та інших електронних пристроїв**.

Такі перевірки можуть відбуватися як під час проходження блокпостів чи під час обшуку будинку, так і після затримання людини. Військові, які проводять перевірки, не мають чітких критеріїв того, що може бути причиною затримання. Зазвичай достатньою підставою для цього є наявність в телефоні будь-яких українських новин, української символіки чи контактів, що здаються підозрілими.

Російські спецслужби постійно вдосконалюють програмні інструменти, за допомогою яких перевіряють телефони. Зі свідчень потерпілих відомо, що ФСБ РФ може відновлювати зміст переписок у месенджерах, чи навіть видалені користувачем мультимедійні файли.

«Я [...] старався бути обережним. Я записував все на листочку... на телефон нічого не писав... Вони відновлюють телефони, все відновлюють. У них є програма, [яка відновлює] переписки, все. Найбільше, що їх бісило, — це якщо у тебе є банк. “Приватбанк”, “Монобанк”, неважливо... [...] Додатки наші, українські, їх це бісило... в українських телефонах»⁴⁹.

Російська Федерація веде далі практику моніторингу соціальних мереж для виявлення публікацій, які можуть бути кваліфіковані як «екстремістські», такі, що дискредитують Збройні сили РФ або «заперечують територіальну цілісність РФ».

Кодекс про адміністративні правопорушення в РФ (КоАП РФ) та Кримінальний Кодекс РФ (КК РФ) містять низку статей, що можуть бути використані для «притягнення до відповідальності» осіб, які опублікували в соціальних мережах заборонені з погляду російського законодавства матеріали.

Зокрема, в цьому контексті для переслідування цивільних використовуються статті: 205.2 КК РФ («Публічні заклики до здійснення терористичної діяльності»), 207.3 КК РФ («Публічне поширення завідомо хибної інформації про використання ЗС РФ»), 280 КК РФ («Публічні заклики до вчинення екстремістської діяльності»), 280.3 КК РФ («Публічні дії, спрямовані на дискредитацію використання Збройних Сил Російської Федерації з метою захисту інтересів Російської Федерації») та інші.

Однією з характерних особливостей у таких справах є те, наскільки вільно російські суди тлумачать норми власного законодавства, наскільки гнучкими вони можуть бути в кваліфікації і перекваліфікації діянь, що розглядаються в межах конкретного провадження⁵⁰.

49 Свідчення потерпілого, задокументовані Центром прав людини ZMINA, 2025 (Херсонська область).

50 Детальніше зі специфікою політично мотивованого кримінального переслідування і порушення права на справедливий суд можна ознайомитися в тематичному звіті, підготовленому Центром прав людини ZMINA, Медійною ініціативою за права людини у співпраці з онлайн-виданням «Грати» та ГО «Кримський процес». Відмова в праві на справедливий суд як міжнародний злочин під час війни Росії проти України: контекст, практика, право та перспективи / І. Марчук, С. Остаф, Д. Свиридова, М. Тимочко; Центр прав людини ZMINA, Медійна ініціатива за права людини. — Київ, 2025. — 160 с. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2025/04/zvit_all_web-1.pdf

Задокументовано випадки, коли вже в 2023 році публікації людини в соцмережі могли стати однією з можливих причин для її затримання і подальшого кримінального обвинувачення.

„Чому її забрали? [...] Вона вела соціальні мережі українською мовою. [...] В неї був пост в Інстаграмі про загибель її друга, військового ЗСУ. [Вона] відвідувала мелітопольську баптистську церкву “Благодать”. Бо, як вони зайшли, в принципі, вони по тих церквах усіх пройшлися у всіх пасторів, [...] їх теж позабирали на підвали [...]. Далі, вона працювала СММ-менеджером у благодійній організації від USAID, Українській волонтерській службі, соціальна доставка в Мелітополь та Запоріжжя, там речі, ліки, щось таке⁵¹.

У 2023 році у Мелітополі Запорізької області російські спецслужби провели скоординовану операцію із затримання підписників одного з проукраїнських телеграм-каналів. Затримання були зняті як «оперативне відео», фрагменти якого пізніше публікували пропагандистські ЗМІ. За свідченнями доньки однієї з потерпілих, протягом кількох годин було затримано понад 30 людей.

Ще в одному з випадків обтяжувальною обставиною для затриманого чоловіка стала його реакція на публікацію в соцмережі про успішну атаку сил оборони України по позиціях російських військових.

„Коли його перевіряли, то перевіряли і його телефон... Показали, що знайшли переписку зі мною. Що він відправляв гроші на ЗСУ і комусь щось там “здавав”, якісь координати. І знайшли, що він ще один раз поставив “реакцію” на новину про те, де прилітало по “орках” в місті»⁵².

Примусова паспортизація на тимчасово окупованих територіях (ТОТ) стала одним із ключових інструментів тиску на цивільне населення з боку окупаційної влади. Використання паспортів РФ як засобу контролю розпочалося ще до офіційного проголошення анексії ТОТ (04.10.2022), коли з'явилися так звані «договори про прийняття». Примусове нав'язування громадянства використовували для тестування рівня пасивного спротиву населення, а також як інструмент залякування та демонстрації безальтернативності нової влади. Примус до отримання паспортів супроводжувався масовими перевітками документів та збиранням даних про тих, хто не отримав російських документів. Це водночас дозволяло сформувати перелік «нелояльних». Відсутність паспорта РФ дедалі частіше сприймалася окупаційною владою як негласна декларація проукраїнської позиції. Якщо у 2022 році цивільні могли ще пояснювати його відсутність технічними причинами, то з часом відмова від оформлення документів набула ознак політичної позиції, що значно підвищувало ризик свавільних затримань, насильницьких зникнень, катувань та кримінального переслідування.

Крім того, отримання паспорта РФ поступово стало умовою доступу до базових соціальних послуг. Потерпілі свідчать, що пенсійні виплати, допомогу для людей з інвалідністю чи медичні послуги надавали лише тим, хто мав документи російського зразка. Це створювало систему фактичної дискримінації щодо людей, які не погоджувались приймати громадянство РФ.

⁵¹ Свідчення подруги потерпілої задокументовані Центром прав людини ZMINA, 2025 (Запорізька область). Також див.: 20 років ув'язнення за українську мову в соцмережах: історія викраденої волонтерки з Мелітополя. Об'єднання родичів політ'язнів Кремля. 2024 URL: <https://surli.cc/ctayor>

⁵² Свідчення сина потерпілого, задокументовані Центром прав людини ZMINA, 2025 (Запорізька область).

Відсутність російських документів могла стати формальним приводом для позбавлення житла. У деяких випадках цивільних виселяли з квартир або погрожували виселенням у разі неоформлення документів, що фактично означало конфіскацію майна під виглядом адміністративної процедури. Через низку нормативно-правових актів РФ було формалізовано низку обмежень прав осіб, що не мають російського паспорта. Зокрема, йдеться про:

- обмеження доступу до соціальних виплат та допомоги;
- обмеження доступу до медичних послуг (через вимогу оформлення полісу ОМС, що передбачає громадянство);
- порушення майнових прав;
- ризики втрати батьківських прав, особливо якщо йдеться про дітей без оформленого російського паспорта або про відмову від співпраці з «органами опіки» РФ⁵³.

Один із задокументованих випадків наочно ілюструє можливі форми тиску на цивільних, що не отримали російських документів. Родина потерпілих з Херсонської області зазнала переслідувань з боку місцевої окупаційної адміністрації, органів поліції і ФСБ РФ. Станом на серпень 2023 року подружжя було єдиними мешканцями села, які не оформили російських паспортів.

Опитані розповідають, що спочатку (влітку 2023 року) в них просто перевіряли наявність документів. Однак уже 4 серпня 2023 року в будинку провели обшук. До нього були залучені військові, ідентифіковані потерпілими як «Росгвардія». Військових супроводжували місцеві мешканці, які і вказали на потерпілих.

Після цього до родини застосовували системний терор і насильство. Зрештою вони були змушені сплатити адміністративний штраф за порушення паспортного режиму та покинути тимчасово окуповану територію.

Інший задокументований випадок з окупованої частини Запорізької області показує, як відсутність російського паспорта в родини (в грудні 2023 року) очевидно стала маркером, через який вони потрапили під приціл окупаційних сил.

Потім сказали пред'явити документи. У свекрухи вже був російський паспорт, а у мене ж, звичайно, ні. Тут же ж вони вже... почали: "Чого немає?", і так далі, і так далі... Провели, так скажемо, "роз'яснювальну бесіду" щодо термінового отримання паспорта [...] Ми, звісно ж, пішли, подали документи на [російські] паспорти, отримали паспорти. [...] Вони сказали, що "ми прийдемо перевіriamo". Вони не приходили, але ж я не знаю, може, вони якось це перевіряють іншим шляхом⁵⁴.

У травні 2024 року чоловіка опитаної затримали. Причина затримання на момент опитування — невідома. При цьому окупаційні структури, до яких зверталася потерпіла, намагалися приховати сам факт затримання і свою причетність до нього.

Маркерами ставлення до окупації в певний спосіб також може виступати навіть включеність чи не включеність людини в певні суспільні відносини, запропоновані і

53 Про наслідки для жителів ТОТ див.: Нав'язування громадянам України громадянства РФ на окупованій території України та в РФ / Ю. Микитин, О. Колесніченко, О. Лотоцька-Колесніченко, Н. Васьківська, Л. Смачило, К. Рашевська. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2024/03/passport_web.pdf, с. 20–21.

54 Свідчення дружини потерпілого, задокументовані Центром прав людини ZMINA, 2025 (Запорізька область).

впроваджені державою-окупантом. Це характерно для тоталітарних політичних режимів: російська адміністрація вимагає від мешканців окупованих регіонів активної демонстрації лояльності⁵⁵. Вимогу отримання документів російського зразка чи вимогу участі в так званих «референдумах» і «виборах» також можна сприймати саме з цієї перспективи. Однак лише таких форм активного визнання окупаційного режиму для РФ вочевидь недостатньо.

Тому маркерами лояльності до окупаційного режиму також виступають, наприклад, наявність офіційного працевлаштування на окупованій території, участь дітей в навчальному процесі в тих формах, які нав'язує РФ.

Одна з опитаних вказала, що родина свідомо відмовилась від офіційного працевлаштування в окупації й намагалась жити на заощадження. Потерпілі сприймали таке працевлаштування як економічне сприяння державі-окупанту. Той факт, що родина офіційно не працює, став предметом підвищеного інтересу з боку ФСБ РФ. Пізніше чоловіка опитаної свавільно затримали.

❧❧ *Коли нас змусили взяти паспорти, він вже не працював. Ми жили на заощадження. [...] Не хотів платити податки країні-агресору. [...] І тут же додалися питання: “А як ви ставитеся до СВО?”, “Чи висловлювали якісь свої думки?”, “Чому ви не працюєте?”⁵⁶.*

Показовим маркером лояльності чи нелояльності до окупації є готовність батьків віддавати своїх дітей на навчання до шкіл, які працюють за російською програмою, тому навчальний процес у них має сильну пропагандистську складову. Зокрема, у викладанні гуманітарних курсів: російської мови, історії, літератури, а також інших предметів, наприклад, географії тощо.

В одному із задокументованих випадків дружина свавільно затриманого свідчила, що боялась відпускати власну дитину до школи через проукраїнську позицію родини.

❧❧ *Дитина не ходила до школи [...] Я в російську школу ніколи не віддала би, тому що у мене дитина на перше вересня співала Гімн України не тому, що треба співати, а тому, що захотіла... В класі вийшла і заспівала⁵⁷.*

В іншому випадку опитана намагалась виїхати з тимчасово окупованої території до початку навчального року. Жінка не хотіла віддавати дитину до школи, однак таке її рішення привернуло увагу з боку вчителів, що пішли на співпрацю з РФ, та імовірно — з боку поліції.

❧❧ *Вони телефонували, ходили по квартирах, телефонували в домофон. То були “щеньята”, не військові. Вони посилали вчителів, запитували: “Ви йдете в школу?”... Я брехала, казала: “Так, так, йдемо. Ми записалися, все, ми йдемо, йдемо”... Щоб мене не*

55 «В “Силі безсилых” Гавел веде розповідь про продавця овочів. Продавця, який щодня виставляє у вітрині власного магазину табличку з написом “Пролетарі всіх країн — єднайтеся”. Чому він це робить? Він не те, що не вірить в те, що пролетарі всіх країн повинні об'єднатися — він навіть не думає про це. Продавець лише виконує потрібний ритуал, висловлює лояльність. І водночас висилає сигнал іншим: гра продовжується, правил потрібно дотримуватися» / Радомир Мокрик. «Сила безсилых» Вацлава Гавела. Історична правда. 2018. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2018/10/6/153042/>

56 Свідчення дружини потерпілого, задокументовані Центром прав людини ZMINA, 2025 (Запорізька область).

57 Свідчення дружини потерпілого, задокументовані Центром прав людини ZMINA, 2025 (Запорізька область).

чіпали, дітей не чіпали. Я брехала, я постійно там брехала. Що так, я беру “аусвайс”, їхній паспорт, [...] ми йдемо. 4 серпня 2023 року я виїхала з дітьми⁵⁸.

Чоловік опитаної залишився в окупації і в серпні 2023 року був свавільно затриманий. Пізніше — засуджений за фальсифікованим кримінальним обвинуваченням і депортований для відбування покарання на територію РФ.

58 Свідчення дружини потерпілого, задокументовані Центром прав людини ZMINA, 2025 (Запорізька область).

РОЗДІЛ 3.

КЕРІВНА РОЛЬ ФСБ РФ У ПРАКТИЦІ СВАВІЛЬНИХ ЗАТРИМАНЬ ЦИВІЛЬНИХ В ОКУПАЦІЇ

Більшість опитаних центром ZMINA ідентифікує осіб, безпосередньо причетних до їх затримання, як співробітників ФСБ РФ. У деяких випадках до затримань можуть бути причетні підрозділи «Росгвардії» або представники «поліції».

При цьому потерпілі схильні ідентифікувати затримувачів саме як ФСБ РФ з огляду на те, як у їхньому розумінні традиційно поведуться представники ФСБ, які елементи спорядження використовують, які функції зазвичай виконують в окупації. Зі слів потерпілих, характерними ознаками ФСБ РФ, наприклад, є використання чорної форми й балаклав, які закривають обличчя, пересування на цивільному транспорті (джипах чи мікроавтобусах). У момент затримання представники ФСБ РФ не називають себе, не повідомляють потерпілому причини затримання, можуть вдаватися до насильства чи до погрози його застосування.

У 2023–2024 роках почастишали випадки запису пропагандистського «оперативного відео» з місця затримання. З одного боку, наявність такого відео вказує на підготовку і спланованість незаконних дій. З іншого — ці відео широко використовуються як елемент виправдання затримання, демонстрації «оперативно-розшукових дій» в межах компетенції ФСБ РФ і фальсифікації незаконних кримінальних проваджень.

З початку широкомасштабного вторгнення ФСБ РФ здійснює незаконні затримання, допити, застосовує катування до цивільних в місцях тримання. Водночас основні відмінності в практиках 2023–2024 років, як порівняти з раніше задокументованими випадками, пов'язані саме зі встановленням російських окупаційних адміністрацій і поширенням дії на тимчасово окуповані території нормативно-правового регулювання РФ. Тож російські силовики більшою мірою намагаються представляти практику вчинення воєнних злочинів проти цивільних як щось, що є цілком легітимним і належить до сфери їх безпосередньої компетенції і відповідальності.

Проте фактична роль ФСБ РФ на окупованих територіях не обмежується сферою її формальної компетенції.

Структури так званої «поліції»⁵⁹ фактично підконтрольні ФСБ РФ. Вони виконують для неї функцію «обслуговування», зокрема, щодо збору інформації про цивільне населення. При цьому «поліція» ніяк не може впливати на дії самої спецслужби. Ймовірно це можна пояснити формальними особливостями взаємодії ФСБ РФ та структур МВС РФ. Однак також і тим, що певну кількість «співробітників поліції» на тимчасово окупованих територіях становлять колишні українські поліцейські, які зрадили присязі й перейшли на бік РФ. Відповідно, такі особи не мають високого рівня довіри в російських силовиків і представників спецслужб.

Такі висновки підтверджують матеріали опитувань. Зазвичай родичі потерпілих, намагаючись встановити причини затримання і фактичне місце перебування своїх рідних, звертались до органів «поліції», які РФ сформувала на окупованій території. Характерно, що у всіх відомих випадках «поліція» офіційно не підтверджувала факт затримання, не інформувала про місце тримання. При цьому неформально (усно) родичів могли повідомляти про те, що затримання все-таки відбулося, і його здійснила саме ФСБ РФ («вищестоящі органи»).

●● Я сіла і сиділа. Він зрозумів, що я дійсно нікуди не піду, а силою мене не випхати — бо там люди ж ходять кругом. І він викликав слідчого. Прийшов слідчий [...] це, я так розумію, наш місцевий бердянський колаборант, який пішов на співпрацю з окупантами.

От і він почав мене розпитувати, що та як. Спочатку теж не дуже хотів приймати заяву, потім коли вже почав розпитувати, він мені і каже: “Так, я зрозумів, що сталося, такий ваш чоловік не один...”. Це ж, звісно, він мені казав не офіційно, що його... за його словами, “приняли вышестоящие органы”. Я кажу: “А що це означає? Чому так сталося?”. — “Они перед нами не отчитываются. И делают то, что считают нужным” [...].

Прийшла десь за тиждень до нього, він каже: “Офіційно його нема”. Тобто офіційно ніхто не підтверджує, але він там. Його тримають і будуть тримати, скільки вважатимуть за потрібне. Вам зателефонують, коли йому пред'являть звинувачення⁶⁰.

59 Тобто ті, які формально підпорядковуються Міністерству внутрішніх справ РФ.

60 Свідчення дружини потерпілого, задокументовані Центром прав людини ZMINA, 2025 (Запорізька область).

До затримань цивільних також причетний Слідчий комітет Російської Федерації. Імовірно органи СК РФ працюють у тісному зв'язку з ФСБ РФ. Зокрема, в частині фальсифікації незаконних кримінальних проваджень проти затриманих цивільних.

Характерно те, що і органи ФСБ РФ, і органи Слідчого комітету намагаються провадити роботу на тимчасово окупованих територіях приховано. Не розкривають свого місця дислокації, не мають офіційних «представництв». Родичам потерпілих зазвичай доводиться, піддаючи себе ризику, встановлювати місця, в яких розташовуються ці силові структури.

Мама вже на четвертий день ходила по місту, проходила через один двір і каже, бачу, під'їхав той бусик, і виходять чотири людини... Я, каже, по очах бачила, що це ті люди, які забирали батька, тому що вони були повністю в обмундируванні, коли приїхали, в балаклавах, лише такі очі були... все... І мати каже, що по очах побачила, бачу, вони йдуть в будівлю, думала зайти за ними, але зрозуміла, якщо зайду, може це останнє, що зроблю⁶¹.

За деякими свідченнями, структури ФСБ РФ ще у 2022 році фактично виконували функцію нагляду за діяльністю військових адміністрацій. Імовірно, вони досі неформально виступають в подібній ролі.

Він у них називався “воєнний комендант”. Вони зайняли зразу... адміністрацію нашу. Але він підпорядковувався ФСБшникам. Бо я пам'ятаю, там ситуація була з деkim з наших... [...] — і він ходив до цього “коменданта”. І потім той “комендант” йому каже: “Більше не ходи до мене, тому що буде гірше. ФСБшники взяли і тебе, і мене на контроль”. Тобто ці військові... навіть ця військова адміністрація того часу підпорядковувалась ФСБшникам⁶².

При цьому діяльність ФСБ РФ і Слідчого комітету непідконтрольна не лише «поліції», а і структурам, які мали б виконувати функції нагляду за дотриманням прав людини. ФСБ РФ і Слідчий комітет не реагують на запити адвокатів (якщо потерпілі користуються послугами захисників). Характерно для РФ: інститут «омбудсменів» абсолютно недієвий.

У деяких випадках незалежні адвокати відмовляли родині в наданні послуг до того моменту, поки РФ не визнає факт затримання потерпілого, пред'явить йому звинувачення, бо розуміли безперспективність такої роботи.

Я з адвокатом контакт мала ще з 2022 року, і просила про допомогу. Він каже: “Ви тільки будете витратити кошти, а я вам нічим не допоможу”. Бо його немає⁶³.

З огляду на наявні свідчення потерпілих чи родичів, порівнюючи з попередньо зібраними даними про обставини вчинення злочинів у 2022 році, можемо вказати на такі особливості:

- **Свавільні затримання (насильницькі зникнення) зазвичай здійснює ФСБ РФ. У деяких випадках до вчинення цих злочинів можуть бути причетні інші підрозділи, що виконують поліцейні функції, однак затримання здійснюються в інтересах**

61 Свідчення сина потерпілого, задокументовані Центром прав людини ZMINA, 2025 (Запорізька область).

62 Свідчення дружини потерпілого, задокументовані Центром прав людини ZMINA, 2025 (Херсонська область).

63 Свідчення дружини потерпілого, задокументовані Центром прав людини ZMINA, 2025 (Херсонська область).

ФСБ, зазвичай — за безпосереднього керівництва його співробітниками (наприклад, коли групою військових «Росгвардії» керує представник ФСБ РФ).

- РФ встановила на тимчасово окупованих територіях власні органи влади, управлінські інститути — серед інших, і силові (офіційно розпочинає свою роботу МВС РФ, ФСБ, система «прокуратур» і «судів»). Тож, **уже починаючи з 2023 року, російські спецслужби намагаються «підганяти» практику вчинення воєнних злочинів під формалізовані «оперативно-розшукові» чи «слідчі» дії.**
- З огляду на це, **для ФСБ РФ стає надзвичайно важливим отримати «докази» причетності потерпілого до вчинення «злочину»** (зазвичай одного з тих, розслідування якого безпосередньо належить до компетенції спецслужби).

Відповідно, **якщо порівняти з 2022 роком, станом на 2023–2024 роки для свавільно затриманих цивільних значно зростають ризики, пов'язані з політично мотивованим неправосудним кримінальним переслідуванням.**

РОЗДІЛ 4.

СВАВІЛЬНІ ЗАТРИМАННЯ В КОНТЕКСТІ НЕПРАВОСУДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО ПЕРЕСЛІДУВАННЯ

Із запровадженням у 2023 році повноцінної системи правоохоронних і судових органів для цивільного населення на тимчасово окупованих територіях України значно **зросла загроза тривалого ув'язнення за сфабрикованими кримінальними звинуваченнями**. Ця небезпека набула реального втілення не лише щодо нових випадків, а й для людей, затриманих ще у 2022 році. Багатьох із них тривалий час утримували інкомунікадо без жодного процесуального статусу чи пред'явлення офіційних обвинувачень.

Аналіз зібраних свідчень дозволяє відтворити загальні моделі дій російських силових структур на кожному етапі переслідування — від моменту насильницького зникнення або свавільного затримання до винесення неправосудного вироку в рамках кримінального провадження. Ці дії демонструють системний характер репресивної практики, що охоплює різні регіони та категорії потерпілих.

Водночас важливо підкреслити, що **свавільні затримання цивільних не завжди супроводжуються відкриттям кримінальної справи. Значну кількість людей, затриманих на окупованих територіях у 2022–2023 роках, досі утримують інкомунікадо** на території РФ або на ТОТ без офіційного процесуального статусу. У таких випадках істотно зростає ризик застосування до них катувань, жорстокого поводження та психологічного тиску.

4.1. Тримання інкомунікадо

Одразу після затримання представники РФ намагаються «заховати» потерпілого від родини. Навіть коли російські силовики реагували на заяви родичів про зникнення чи викрадення людини — вони зазвичай ніяк офіційно не підтверджували факту затримання, а тим паче не повідомляли про місце перебування людини.

У той момент, коли правоохоронні органи формально порушували провадження про пошук «зниклого», вони отримували легітимну можливість зібрати додаткову інформацію про особу, що фактично була затримана ФСБ. Зокрема, «поліція» зазвичай збирала біологічні зразки, нібито для проведення ДНК-експертизи, могла проводити додаткові обшуки за місцем проживання потерпілого.

Вони опитували мене в поліції, а потім просто приїхали додому, зі мною, кажуть: «Нам потрібно оглянути квартиру». Тобто зайшов зі мною слідчий-поліцейський, не той, який приймав в мене заяву, інший, і зайшла жінка, — я так розумію, експерт. Цей експерт вилучила в чоловіка... зубну щітку і бритву⁶⁴.

Вони... взяли її особисті речі, я так розумію, теж для ДНК. Це гребінець, зубна щітка була... Такі, знаєте, неважливі [речі]. Шукали паспорт, але паспорта не було на той момент [в будинку]⁶⁵.

В одному з відомих випадків становище чоловіка, затриманого в листопаді 2022 року на Луганщині, очевидно погіршилося після того, як співробітники «поліції» обшукали його будинок і поспілкувалися з родиною. Зокрема, представникам РФ стало відомо, що близький родич затриманого брав участь у проукраїнських акціях після окупації міста, а пізніше зміг виїхати за кордон. Родина має достовірні свідчення про перебування чоловіка в одному з СІЗО на ТОТ; при цьому в документах так званих «МВС ЛНР», «Прокуратури ЛНР», «Прокуратури РФ» він фігурує як «безвісти зниклий».

При цьому органи «поліції» можуть навіть формально саботувати розслідування «зникнення» особи, фактично володіючи інформацією про її затримання ФСБ.

У двох випадках, задокументованих Центром прав людини ZMINA у Херсонській і Запорізькій області у 2024 році, родинам відмовляли у відкритті кримінальної справи про розшук зниклих, бо самі зниклі нібито повідомили, що стосовно них не було вчинено правопорушень.

В ходе проведения проверки местонахождения [...] было установлено. В своем объяснении [...] пояснила, что в отношении нее не применялось каких-либо противоправных действий, она не стала жертвой преступления. Проверку по факту ее безвестного исчезновения просит прекратить, претензий жалоб и замечаний к сотрудникам правоохранительных органов РФ не имеет⁶⁶.

Він [слідчий] завів мене до кабінету і показує мені листок паперу, написана така заява. Скажу, що почерк схожий на почерк мого чоловіка. В цій заяві написано: «Я, такой-то такой-то, прошу уголовное дело по моему поиску не открывать, так как меня никто не похищал, насилия в отношении меня никто не оказывал. На-

64 Свідчення дружини потерпілого, задокументовані Центром прав людини ZMINA, 2025 (Запорізька область).

65 Свідчення сестри потерпілої, задокументовані Центром прав людини ZMINA, 2025 (Запорізька область).

66 Фрагмент із постанови окупаційної «прокуратури». Надані опитаними потерпілими. Анонімізовано.

*хожусь на территории Запорожской области, и где именно — сообщать не желаю*⁶⁷.

4.2. Примус до зізнання у вчиненні злочину до початку офіційного слідства

Основною метою «слідчих» на наступному етапі було отримати свідчення від самої затриманої людини проти себе, які могли б слугувати основним «доказом» у справі. Додаткова інформація, отримана під час обшуків чи з розмов із родичами, відігравала допоміжну роль.

Є підстави вважати, що ці свідчення були здобуті під тиском та загрозою застосування катувань з боку ФСБ⁶⁸.

☞ Там лікар з Нової Каховки, він сам, я так розумію, був лікарем в АТО, і він допомагав... [...] Він розповідав, що чоловіка приносили без свідомості в камеру. Тобто забирали, катували, і без свідомості [повертали]. Цей лікар йому допомагав. [...]

☞ Можливо, було насильство, можливо, щось було [...] Він сказав: "Я все підписав, я мусив підписати. Пробач. Більше так не можу". Що це він мав на увазі? Чи моральну сторону, чи фізичну... Ми не знаємо. Але от така фраза була, і він це сказав по телефону...⁶⁹.

У деяких випадках точно відомо, що пропагандистські відео з «визнанням своєї провини» були записані безпосередньо під загрозою застосування катувань, зокрема, електричним струмом:

☞ Отец говорит: "Сынок, тут вышло видео, ты не верь. Меня все заставили. На половой член — ток, провода вешали. Пытали. Пальцы зажимали в тиски. И был ватман, и на ватмане написано фломастером. А я все читал под диктовку". Заставили, короче, читать⁷⁰.

Також відомо про аналогічні випадки в місцях незаконного тримання на території РФ. Зокрема, деякі потерпілі повідомляють, що під час перебування інкомунікадо в СІЗО на території РФ військовополонених могли змушувати під тортурами брати на себе провину за вчинення воєнних злочинів. Надалі цих людей утримували окремо від інших затриманих, що може свідчити про спробу ізоляції для подальшого тиску.

У певному сенсі утримання потерпілих інкомунікадо і без оголошення будь-яких офіційних звинувачень було водночас і метою російських силовиків, і засобом отримання зізнання. Тобто воно містить в собі елемент залякування, психологічного тиску на потерпілого.

Очевидно, ФСБ РФ могла більш вільно застосовувати насильство до людей, факт затримання яких офіційно навіть не був визнаним. Тому висунення офіційних звинувачень

67 Свідчення дружини потерпілого, задокументовані Центром прав людини ZMINA, 2025 (Запорізька область).

68 Інформація про застосування катувань, отримана від родичів затриманого, зазвичай є неповною. Родичі можуть отримувати свідчення про це від інших звільнених, або припускати застосування насильства, орієнтуючись на фото- чи відеоматеріали з місця тримання чи інші ознаки (наприклад: брудний, подертий одяг потерпілого, сліди побиття тощо).

69 Свідчення дружини потерпілого, задокументовані Центром прав людини ZMINA, 2025 (Херсонська область).

70 Свідчення сина потерпілого, задокументовані Центром прав людини ZMINA, 2024 (Запорізька область).

у кримінальному провадженні могло навіть дещо покращувати становище потерпілого. При цьому це не виключало ризиків застосування тортур. Відомо про випадки застосування насильства до утримуваних в СІЗО № 1 та № 2 на ТОТ АР Крим⁷¹, у так званому СІЗО в селі Чонгар, Херсонської області, в СІЗО та виправних колоніях на території РФ.

Представники РФ також намагалися отримати зізнання від потерпілих, застосовуючи психологічний тиск, дезінформацію чи намагаючись прямо фальсифікувати документи.

Наприклад, в одному з випадків жінку, затриману на території РФ, обманом змусили підписати документи, які нібито мали прискорити процес її звільнення. Фактично ж підписаний фальсифікований протокол її допиту став ключовим доказом в пізнішому обвинуваченні за кримінальною статтею.

„Із ключових моментів, це те, що коли слідчий брав показання [...], як тільки її спіймали, то вони... їй сказали... “От зараз підпиши, погодься, що ти там неправа — і все буде нормально. Все вирішиться, і тебе завтра відпустять”. Вона підписала і все. І це єдина “зачіпка”, яка є в справі”⁷².

В іншому випадку чоловіка, затриманого у 2024 році, звільнили лише за умови, що він залишить свій підпис на кількох чистих аркушах паперу. Через деякий час після звільнення в потерпілого на блокпосту відібрали його авто, він був змушений переховуватися, щоб уникнути повторного затримання.

„Це там в приміщенні підвалу було... Сфотографували мене. З листочком, з датою. Я розписався на п'яти листах чистих... “Розписуйся...”... Кажу: “Так, а що це таке? Коли відпускати збираєтесь?” [...] Вони почали принижувати... “...Підписуй, я сказав!” [...].

У деяких випадках, намагаючись змусити затриманого «підписати документи», ФСБ вчиняла тиск на його родину. Подібні випадки фіксувалися і у 2022 році, і пізніше.

4.3. Висунення проти потерпілих офіційних звинувачень

Висунення офіційних звинувачень змінювало становище затриманих, оскільки означало визнання Російською Федерацією факту їхнього утримання і, відповідно, — відповідальності за їхню долю.

Для родичів затриманого уже лише це могло мати визначальне значення. Промовисто те, що опитані іноді називають визнання факту затримання (в момент висунення офіційних звинувачень) — «засвічуванням».

„А вже коли його оце “висвітлили”, перший суд пройшов, я зателефонувала — адвокат погодився зустрітись. Мама чоловіка поїхала, і уже договір уклали, і вже все [змінилося], і там два-три дні, і адвоката пустили вже до нього”⁷³.

71 Див., наприклад: «The Commission has documented new cases of torture and confirmed the use of torture by Russian authorities in additional detention facilities in areas under Russian control in Ukraine and in the Russian Federation. With the new evidence collected, the Commission has presently found cases of torture in all nine provinces where areas have come under Russian control, in Ukraine and in the Autonomous Republic of Crimea, as well as in seven provinces and one republic of the Russian Federation.», p. 10. Report of the Independent International Commission of Inquiry on Ukraine, A79/549. 2024. URL: <https://documents.un.org/doc/undoc/gen/n24/315/17/pdf/n2431517.pdf>

72 Свідчення брата потерпілої, задокументовані Центром прав людини ZMINA, 2025.

73 Свідчення дружини потерпілого, задокументовані Центром прав людини ZMINA, 2025 (Херсонська область).

Натомість до того моменту, коли РФ висувала офіційні звинувачення (поки затримані перебували інкомунікадо), — родини намагалися отримати інформацію про них з інших джерел. Як і у 2022 році — від інших затриманих, що вже звільнилися, від російських військових на блокпостах чи охорони у місці тримання, або передаючи посилки в місця тримання, точно не знаючи, чи там їхній родич (сам факт, що посилку прийняли, свідчив на користь того, що людину, ймовірно, утримують).

Про висунення проти людини офіційних звинувачень родину могли повідомляти адвокати, призначені РФ нібито для захисту прав підозрюваного.

Цей підставний [державний] адвокат просто мені написав: “Добрый день...”, так і так, скинув фотку сестри. Написав, що вона таке от зробила. От. Я одразу там з ним зв’язався, поспілкувалися. [...] Але я йому не довіряв, ми почали тут через своїх шукати якусь людину, і от знайшли адвоката⁷⁴.

В сентябре я узнала, мне позвонил адвокат, сын знает мой номер наизусть, — адвокат с Ростова [...] И она сообщила, что сын находится в Ростове, его судят за “терроризм”, за подрыв коллаборанта, за сотрудничество с ЗСУ... В общем, она мне сказала, что на него заведено 16 томов дела⁷⁵.

Однак також родичі могли дізнаватися про офіційне звинувачення неофіційно, з джерел, не пов’язаних з офіційним слідством. Наприклад, родина потерпілого дізналася про факт кримінального провадження від родичів іншого підсудного.

Пройшло засідання суду. Ще одному полоненому... батькам [полоненого] зателефонували. Сказали, що йдуть... відкрите провадження... і як “обвинительный суд”, чи якось так... він у них називається, перше засідання. По “мере пресечения”. І цей адвокат сказав, що паралельно йдуть... така ж справа йде у мого чоловіка. І батьки — ми знайомі були [з батьками іншого полоненого] — зателефонували і сказали, що у нього йдуть суди⁷⁶.

Іноді родини могли неофіційно отримувати інформацію про затримання через контакти в середовищі російських правоохоронців. В одному з відомих випадків затримана самотійно змогла повідомити про це рідних.

Важливо, що утримання інкомунікадо до моменту висунення офіційних звинувачень і «засвічування» потерпілого могло бути дуже тривалим. Особливо це стосується затримань, які відбулися на початку широкомасштабного вторгнення РФ.

Зокрема, в одному з випадків у Херсонській області цивільного чоловіка, якого викрали з дому 19 травня 2022 року, родина змогла знайти в одному з сімферопольських СІЗО вже після початку проти нього кримінального провадження, лише в кінці червня 2024 року. До цього родичі мали лише приблизне уявлення про його становище, зокрема, зі свідчень інших цивільних, яким вдалося звільнитися. Ще в одному випадку місце перебування колишнього військового, якого затримали в листопаді 2022 року в Запорізькій області, стало відомо лише у вересні 2023 року, коли він уже перебував у СІЗО міста Ростов-на-Дону.

74 Свідчення брата потерпілої, задокументовані Центром прав людини ZMINA, 2025.

75 Свідчення матері потерпілого, задокументовані Центром прав людини ZMINA, 2025 (Запорізька область).

76 Свідчення дружини потерпілого, задокументовані Центром прав людини ZMINA, 2025 (Херсонська область).

Що стосується свавільних затримань, які сталися вже у 2023–2024 роках, то строк тримання інкомунікадо поступово скорочувався, і наразі може становити від кількох тижнів до кількох місяців.

У випадках кримінального переслідування, що має ознаки політично мотивованого, на тимчасово окупованих територіях можливість реалізації права на захист є суттєво обмеженою. Після висунення офіційних обвинувачень затриманим зазвичай надають адвоката за призначенням. Такі адвокати часто не виконують базових функцій захисника або навіть діють у координації зі слідством, що підриває довіру родин потерпілих і спонукає їх шукати незалежного захисника⁷⁷.

Водночас **незалежні адвокати — тобто ті, кого родини наймають самостійно — стикаються з системними перешкодами:** адміністративним переслідуванням, ризиками втрати ліцензії. Їхню незалежність часто визначає не форма співпраці з родиною потерпілого, а здатність протистояти тиску ФСБ чи прокуратури. Опитані також свідчать, що «політичний» характер справи та підслідність ФСБ суттєво ускладнюють пошук адвоката, оскільки ці чинники часто стають причиною відмови захисників братися за справу⁷⁸.

Основна роль таких адвокатів — підтримка зв'язку між підзахисним і родиною, передавання інформації та сприяння у задоволенні базових потреб потерпілого, відстеження умов утримання, намагання знизити ризики насильства. У деяких випадках вони готують клієнтів до допитів або супроводжують під час них, однак практично не мають впливу на результат судового розгляду. Судовий процес залишається формальністю: клопотання адвокатів ігноруються, судді відверто підтримують сторону обвинувачення.

У таких умовах адвокати фокусуються на документуванні порушень для потенційного міжнародного розгляду справ. Їхня діяльність хоч і не гарантує ефективного захисту в РФ, але є критично важливою для збереження комунікації, правового супроводу та фіксації доказів переслідувань.

4.4. Фальсифікація кримінальних проваджень, тиск на потерпілих та їхні родини

Російська Федерація застосовує типовий набір статей кримінального кодексу для фальсифікації політично мотивованих кримінальних справ. Обрання саме таких формальних приводів для переслідування можна пояснити, з одного боку, тривалою традицією публічно представляти боротьбу з незгодними під маркою «антитерористичної» діяльності чи як боротьбу зі «шпигунами», «диверсантами» і «зрадниками». З іншого боку — саме таке формальне обґрунтування найкраще надається для залучення до цього завдання ФСБ РФ.

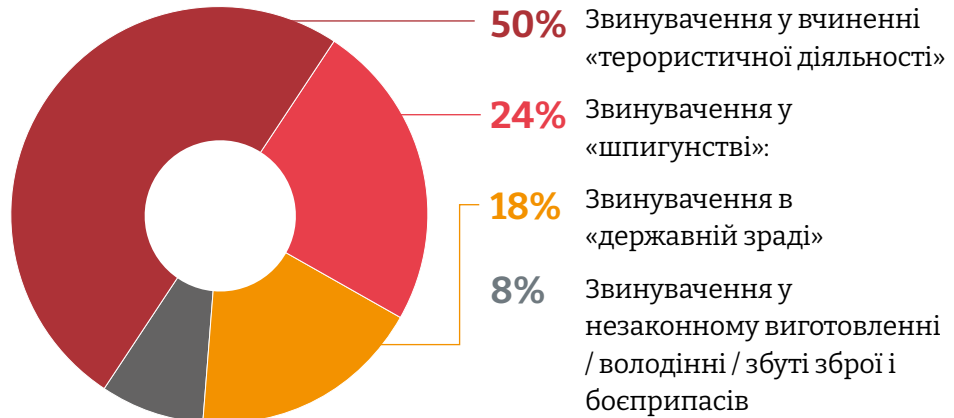
Результати моніторингу випадків незаконного судового переслідування на тимчасово окупованих територіях України показують, що найбільш поширені такі звинувачення цивільних.

77 А. Гіреєв. Захисники-“перевертні”: як у Криму адвокати допомагають фабрикувати справи проти політв'язнів. ZMINA. 2023. URL: <https://zmina.info/articles/zahysnyky-perevertni-yak-u-krymu-advokaty-dopomagayut-fabrykuvaty-spravy-proti-politvyazniv/>

78 Переслідування і приниження: реалії адвокатів в окупованому Криму. Коаліція “Україна. П'ята ранку”. Київ. 2023. URL: <https://ulag.org.ua/uk/reports-and-materials/analytical-report-attorneys-under-occupation-in-crimea/>

Графік 1.

Найпоширеніші
статті, за якими в
Росії звинувачують
українських
цивільних

- **Звинувачення у вчиненні «терористичної діяльності»:** ст. 205 КК РФ «Терористичний акт», ст. 205.1 КК РФ «Сприяння вчиненню терористичної діяльності», ст. 205.2 КК РФ «Публічні заклики до вчинення терористичної діяльності, публічне виправдання тероризму або пропаганда тероризму», ст. 205.3 КК РФ «Проходження навчання з метою вчинення терористичної діяльності», ст. 205.4 КК РФ «Організація терористичного співтовариства і участь в ньому», ст. 205.5 КК РФ «Організація діяльності терористичної організації і участь в діяльності такої організації», ст. 361 КК РФ «Акт міжнародного тероризму». Звинувачення за «терористичними статтями» стосуються принаймні 251 потерпілого, що становить 44% від усіх випадків, про які відомо за результатами моніторингу. Серед тих, які стосуються ідентифікованих потерпілих, — 195 випадків, або близько 50% від усіх ідентифікованих потерпілих.
- **Звинувачення у «шпигунстві»:** ст. 276 КК РФ «шпигунство». Звинувачення у «шпигунстві» пред'явлені принаймні у 134 випадках, що становить близько 24% від усіх випадків, про які відомо за результатами моніторингу.
- **Звинувачення в «державній зраді»:** ст. 275 КК РФ «державна зрада». Звинувачення у «державній зраді» пред'явлені принаймні у 104 випадках, що становить 18% від усіх випадків, про які відомо за результатами моніторингу.
- **Звинувачення у незаконному виготовленні / володінні / збуті зброї і боєприпасів:** ст. 222 КК РФ «Незаконне придбання, передача, збут, зберігання, перевозка, пересилка або носіння зброї, основних частин вогнепальної зброї, боєприпасів», ст. 222.1 КК РФ «Незаконне придбання, передача, збут, зберігання, перевозка, пересилка або носіння вибухових речовин або вибухових пристроїв», ст. 223.1 КК РФ «Незаконне виготовлення вибухових речовин, незаконне виготовлення, переробка або ремонт вибухових пристроїв». Звинувачення за цими статтями зазвичай доповнюють обвинувачення за іншими статтями про «тероризм», «шпигунство» та ін.

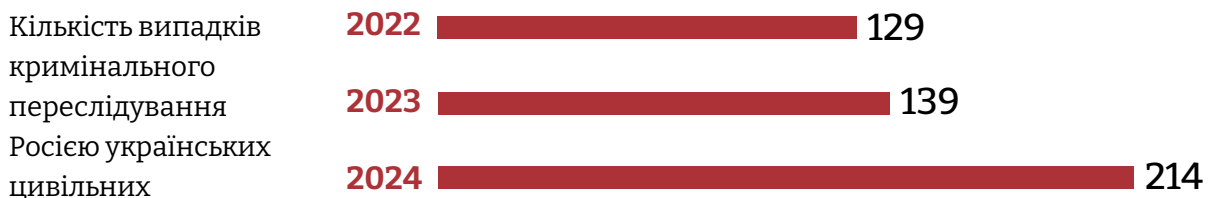
Можуть, утім, застосовуватися й інші статті Кримінального кодексу РФ⁷⁹. Часто потерпілому висувають і «терористичні» обвинувачення, і звинувачення в «шпигунстві» чи

79 Див., наприклад: Таблиця 2.1. Класифікація кримінальних обвинувачень за категоріями, с. 52. Відмова в праві на справедливий суд як міжнародний злочин під час війни Росії проти України: контекст, практика, право та перспективи / І. Марчук, С. Остаф, Д. Свиридова, М. Тимочко; Центр прав людини ZMINA, Медійна ініціатива за права людини. — Київ, 2025. — 160 с. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2025/05/zvit_all_web-ukr-finnal.pdf

«державній зраді». Кримінальні статті, пов'язані з незаконним обігом зброї, зазвичай також доповнюють і посилюють обвинувачення. Примітно, що **наявність у цивільної особи російського паспорта (російського громадянства) жодним чином не убезпечує її від ризиків переслідування. Іноземців Російська Федерація типово переслідує за звинуваченням у «шпигунстві», громадян з російським паспортом — за звинуваченням у «державній зраді».**

Результати моніторингу Центру прав людини ZMINA свідчать про те, **що з часом кількість кримінальних справ, порушених проти свавільно затриманих, зростає.** Відомо про 129 випадків кримінального переслідування затриманих у 2022 році, 139 випадків переслідування затриманих у 2023 році, 214 випадків переслідування затриманих у 2024 році. Важливо розуміти, що офіційні звинувачення затриманим у 2022 році могли пред'являти лише у 2023 році.

Графік 2.

Наразі **найбільша кількість випадків переслідування, яке містить ознаки політично мотивованого, зафіксована на території тимчасово окупованої Запорізької області**⁸⁰. При цьому лише у Мелітополі, який є місцем розташування «обласної» окупаційної адміністрації, з 2022 року зафіксовано 82 випадки свавільних затримань, які закінчилися обвинуваченням у вчиненні злочину. Це становить близько 14% від усіх зафіксованих в рамках моніторингу випадків.

Окреслені кримінальні справи розглядають як російські суди на тимчасово окупованій території АР Крим та Севастополя, так і суди, розташовані на території Російської Федерації. Зокрема, значну частину так званих «політичних справ» розглядає Південний окружний військовий суд у місті Ростов-на-Дону. Водночас поступово зростає кількість справ, що їх розглядають російські «суди» на тимчасово окупованих територіях Херсонської та Запорізької областей.

Варто зазначити, що ці **новостворені «суди» не інтегровані до російських систем електронного документообігу, і це суттєво ускладнює роботу адвокатів**, обмежує доступ до процесуальних документів і створює додаткові ризики порушення прав обвинувачених.

Фальсифікація доказів в межах офіційного слідства і суду. Аналіз випадків свавільних затримань, які закінчилися висуненням проти потерпілих кримінальних звинувачень, вказує на те, що російська система розслідування і правосуддя на всіх етапах розгляду справи (від слідства до судового розгляду по суті) схильна фальсифікувати докази, вчиняти тиск на потерпілих і їхніх родичів.

80 У 2022 році — у Херсонській області 55 випадків (42,6% від всіх випадків у 2022 році), у Запорізькій області — 36 випадків (27,9%). У 2023 році — в Запорізькій області 60 випадків (43,2% від всіх випадків у 2023 році), у 2024 році у Запорізькій області — 70 випадків (32% від всіх випадків у 2024 році). Варто зауважити, що у 78 випадках з 572 дату затримання потерпілого встановити не вдалося.

Для виправдання політично мотивованого переслідування РФ широко використовує інструменти пропаганди. Вище вже було вказано, що на територіях, які були окуповані після 24 лютого 2022 року, у 2023–2024 році почастишали випадки запису «оперативних відео» з місця затримання. Аналогічну практику із записом відео РФ широко використовує на тимчасово окупованій території Кримського півострова. Такі відео слугують елементом ретроспективного виправдання переслідування, задають тон звинуваченням і допомагають конструювати кримінальні справи: цивільну людину, яку пропаганда наполегливо зображує як «терориста» або «диверсанта», легше та «природніше» обвинувачувати за відповідними статтями Кримінального кодексу⁸¹.

ФСБ РФ, прагнучи виправдати незаконні затримання, систематично використовує сфальсифіковані відео із так званими «зізнаннями» потерпілих — здобутими під тиском або під загрозою застосування катувань. Свідчення підтверджують, що такі «оперативні відео» нерідко записуються не в момент затримання, а згодом — за заздалегідь підготовленим сценарієм.

Просто российская сторона, когда делали съемку, когда их “брали” якобы — они сдělали съемку такую, что и сына, и его друга “взяли” вместе в одном доме. На самом деле — нет. Сын... жил в районе колонии, это далеко, а друг — в начале города. [...] То есть это совершенно разные места. И я знаю точно, что его “взяли” вечером, а съемка была днем. Так что там есть такое... что расхождение⁸².

У рамках офіційного розслідування РФ також має широкі можливості фальсифікації доказів. Зокрема, відомо про випадки залучення до процесу як «свідків обвинувачення» нелегальних мігрантів, які через своє вразливе становище вимушені виступати в такій ролі.

Там були якісь таксисты, яких просто найняли, просто їм сказали, що там “підпиши”... да і ніхто тебе... Там у всіх [свідків] імена не слов’янські, стовідсоткові [...]. І я думаю, що до них підійшли і сказали, “мужик, або тебе зараз в якусь міграційну службу, або ти там зараз підпишеш і скажеш, що вона щось робила”.

Це адвокат мені сказала. [...] Вона каже: “Я ці всі моменти абсолютно знаю, я це все «читаю», я це все бачу і розумію”. Але каже: “На жаль, у нас повне беззаконня, закони не працюють і я нічого вдіяти не можу”⁸³.

Також типовим є залучення як «свідків обвинувачення» російських слідчих чи оперативних співробітників. При цьому вони можуть не мати офіційного статусу «свідка». Часто надають заплутані чи суперечливі покази, які не можна вважати достатніми для винесення рішення на користь обвинувачення.

Тиск на підсудних і їхні родини. З моменту затримання цивільного, ще до того як йому висунуть офіційні звинувачення, ФСБ РФ починає системно тиснути на його родичів. Особливо у випадках, коли вони активно цікавляться його долею, намагаються з’ясувати причину затримання, місце перебування тощо.

81 Про це див.: Розділ IV. Роль підконтрольних Росії засобів масової інформації в реалізації політики судового переслідування. Відмова в праві на справедливий суд як міжнародний злочин під час війни Росії проти України: контекст, практика, право та перспективи / І. Марчук, С. Остаф, Д. Свиридова, М. Тимочко; Центр прав людини ZMINA, Медійна ініціатива за права людини. — Київ, 2025. — 160 с. URL: https://zmina.ua/wp-content/uploads/sites/2/2025/05/zvit_all_web-ukr-finnal.pdf

82 Свідчення матері потерпілого, задокументовані Центром прав людини ZMINA, 2025 (Запорізька область).

83 Свідчення брата потерпілої, задокументовані Центром прав людини ZMINA, 2025.

Допити родичів можуть переходити від збирання інформації, яка нібито потрібна для реєстрації провадження про зникнення особи, до з'ясування позиції щодо російської окупації, проукраїнської чи проросійської позиції тощо⁸⁴. Відповідно, **основною загрозою для людини, яка намагається з'ясувати долю затриманого родича, стає ризик власного затримання**. Зокрема, якщо її ідентифікують як «нелояльну» чи «проукраїнськи налаштовану».

Зафіксовано випадки, коли допити родичів відбувалися вже після висунення офіційних звинувачень затриманій особі. У таких ситуаціях самі родичі опинялися під загрозою незаконного затримання. Під час допитів представники ФСБ РФ могли застосовувати поліграф (так званий «детектор брехні»). Допити родичів використовували не лише як інструмент психологічного тиску та залякування, вони могли й слугувати засобом фальсифікації доказової бази у кримінальному провадженні.

Відомо принаймні про два випадки, коли слідчі ФСБ РФ телефонували родичкам затриманих, які перебували за кордоном. Під загрозою вчинення насильства до затриманого їм намагалися нав'язати роль «іноземного куратора» чи «замовника» вчинення терористичного акту, в такий спосіб нібито додатково обґрунтовуючи звинувачення⁸⁵.

Мені дзвонили із його номеру [дядька], потім мені дзвонили із російських номерів, [...] Дзвонили неодноразово, говорили, що "я замовник", що там теж "світить строк"... [...] Як вони представлялися, знаєте... "Здравствуйте". — "Здравствуйте". — "Такая-то, такая-то? Там ваш дядя сидит там-то, там-то. Вы заказчик, мы нашли такое-то, такое-то сообщение". Це все, що вони мені намагалися [сказати]⁸⁶.

Офіційне російське слідство також може чинити тиск і залякування щодо обвинувачених, зокрема, домагаючись визнання вини або пропонуючи укласти угоду зі слідством. Ідеться, наприклад, про пропозиції відмовитися від послуг незалежного адвоката в обмін на пом'якшення вироку або підписати зізнання для отримання шансу бути включеним до списків на обмін військовополоненими.

Вони мене якось запросили на таку... неофіційну бесіду і сказали, відмовляйся від адвоката — і ми тобі зробимо вісім [років], а з адвокатом в тебе буде 16–18 [років]⁸⁷.

Утім, наявність «офіційного» обвинувачення у вчиненні злочину або навіть обвинувального вироку, що набрав законної сили, не впливає на перспективи звільнення людини. Тому пропозиції визнати провину в обмін на ймовірне звільнення є маніпуляцією: згода на таку «угоду» може навпаки суттєво ускладнити становище утримуваного.

Намагаючись тиснути на обвинуваченого (засудженого) і сторону захисту, потерпілого можуть переміщувати у віддалені місця тримання на території Російської Федерації, при цьому не повідомляючи захисників про етапування. Це значно ускладнює роботу адвокатів, створює додаткові ризики неналежного поводження з утримуваними.

84 Тобто допит не стосується обставин «зникнення» родича.

85 Даміан Омеляненко, якого окупанти звинувачують у тероризмі, казав мамі: я не витримаю тортур вдруге. Приморка.city. 2023. URL: <https://primorka.city/articles/310555/damianomelyanenko-yakogo-okupanti-zvinuvachuyut-u-terorizmi-kazav-mami-scho-ne-vitrimaye-tortur-vdruge>

86 Свідчення племінниці потерпілого, задокументовані Центром прав людини ZMINA, 2023, 2025 (Херсонська область).

87 Свідчення потерпілої, задокументовані Центром прав людини ZMINA, 2025.

У червні 2025 року стало відомо, що Російська Федерація готує зміни до законодавства, відповідно до яких ФСБ РФ матиме власні слідчі ізолятори та місця тримання⁸⁸. Так, цивільні, засуджені за кримінальними статтями, що належать до підслідності ФСБ РФ, будуть відокремлені від інших засуджених. У такий спосіб Російська Федерація відновить радянську практику штучної сепарації в'язнів, що суттєво підвищить ризики неналежного поводження, застосування насильства та інших порушень прав людини.

88 Gulag 2.0 — Russia Reopens the Camps. Center for European Policy Analysis, Andrei Soldatov and Irina Borogan. 2025. URL: <https://cepa.org/article/gulag-20-russia-reopens-the-camps/>

ВИСНОВКИ

Станом на 2023–2024 роки Російська Федерація сформувала нормативно-правову та інституційну базу в порушення норм міжнародного гуманітарного права, зокрема, режиму окупації, яка фактично узаконила вчинення злочинів проти цивільного населення на тимчасово окупованих територіях України. Ключовими елементами цієї системи стали федеральні конституційні закони, що зафіксували спробу анексії Донецької, Луганської, Херсонської та Запорізької областей, а також були підставою внесення змін до конституції РФ. Крім того, із запровадженням російської системи правоохоронних і судових органів для цивільного населення на тимчасово окупованих територіях України значно зросла загроза тривалого ув'язнення за сфабрикованими кримінальними звинуваченнями у «тероризмі», «шпигунстві», «державній зраді» тощо. Ключову роль у цьому процесі відіграє ФСБ РФ.

Свавільні затримання, насильницькі зникнення та дотичні злочини у цій системі перетворилися на знаряддя політичного контролю. Якщо у 2022 році переважала логіка «фільтрації» — тобто виявлення людей, які можуть становити безпосередню загрозу (ветерани, активісти, учасники спротиву), — то надалі достатньою підставою для переслідування щораз частіше стає сама лише демонстрація української ідентичності або незгода з окупацією.

Така політика є адміністративною практикою, що порушує норми права прав людини, та проявом цілеспрямованих репресій проти політичної групи, що має ознаки переслідування як злочину проти людяності. Системна фальсифікація кримінальних проваджень проти свавільно затриманих цивільних, фабрикація доказів, тиск на потерпілих, свідків та родини, порушення права на справедливий суд тощо — РФ не лише не приховує ці практики, а й намагається надати їм вигляду законності.

Паралельно РФ вибудувала багаторівневу систему інструментів ідентифікації нелояльності та контролю над цивільним населенням — від моніторингу соціальних мереж до формування нових критеріїв «надійності» на основі наявності російського паспорта чи підпорядкування адміністративним вимогам. Таке зміщення до всеохопного нагляду та сегрегації за ознакою лояльності лише поглиблює атмосферу страху, сприяє ізоляції та розриву соціальних зв'язків на окупованих територіях.

Зменшення кількості свавільних затримань у 2023–2024 роках, як порівняти з 2022 роком, не означає пом'якшення політики, а радше свідчить про перехід на новий етап — коли політична лояльність контролюється не лише через залякування і примус, а й через підпорядкування встановленим РФ адміністративним практикам. Зрештою, результатом цього процесу є не просто окремі випадки переслідувань, а системне, цілеспрямоване знищення простору для української громадянської присутності на цих територіях.

РЕКОМЕНДАЦІЇ

Органам державної влади України

1. Забезпечувати фіксацію та розслідування злочинів проти цивільного населення на ТОТ України, зокрема, випадків незаконних затримань, насильницьких зникнень, катувань і жорстокого поводження, а також порушення права на справедливий суд. За умов виявлення системності та наявності державної політики РФ щодо вчинення згаданих порушень, кваліфікувати їх як злочини проти людяності (зокрема, переслідування).
2. Пріоритезувати завдання встановлення місцезнаходження незаконно затриманих цивільних осіб, депортованих на територію РФ або примусово переміщених до місць тримання на ТОТ України, та забезпечення надання затриманим правової допомоги.
3. Проводити роз'яснювальну роботу та інформаційні кампанії для потерпілих від злочинів та їхніх родин щодо їхніх прав і можливостей, зокрема, щодо пошуку і звільнення, фізичної та психологічної реабілітації, отримання пільг тощо.

Міжнародним організаціям та партнерам

4. Сприяти документуванню та розслідуванню злочинів проти цивільного населення на тимчасово окупованих територіях України, серед іншого, незаконних затримань, насильницьких зникнень і катувань, а також порушення права на справедливий суд, зокрема, в контексті системності та наявності державної політики РФ щодо вчинення згаданих порушень та їх можливої кваліфікації як злочинів проти людяності, зокрема, переслідування. З цією метою, зокрема, підтримувати діяльність незалежних моніторингових механізмів, як-от Незалежної міжнародної комісії ООН з розслідування порушень в Україні, Моніторингової місії ООН з прав людини в Україні та Московського механізму ОБСЄ щодо свавільного позбавлення свободи українських цивільних громадян Російською Федерацією.
5. Сприяти забезпеченню прав утримуваних, серед іншого, через відвідування незаконних судових процесів щодо таких осіб, і докладанню зусиль для звільнення незаконно затриманих цивільних, зокрема, постраждалих внаслідок насильницьких зникнень на тимчасово окупованих територіях.
6. Вимагати від РФ надання актуальної інформації про місцезнаходження й стан здоров'я незаконно затриманих цивільних осіб. Посилювати тиск на РФ щодо виконання нею обов'язків як окупаційної держави, зокрема, стосовно надання доступу представникам Міжнародного комітету Червоного Хреста до місць тримання затриманих цивільних.
7. Сприяти поширенню інформації про злочини проти цивільного населення, задокументовані в цьому та інших звітах, вчинені представниками РФ на ТОТ України.

8. І далі підтримувати політику невизнання міжнародною спільнотою спроб анексії РФ тимчасово окупованих територій України та попереджати будь-які спроби легітимації органів окупаційної адміністрації, зокрема, через встановлення офіційних контактів із їх представниками.

**Як змінилася практика свавільних затримань і насильницьких зникнень в окупації:
аналіз задокументованих випадків за 2023–2024 роки** / Петруньюк Б.; ред. Сокурєнко Є.,
Синюк О., Печончик Т. — Центр прав людини ZMINA. — Київ, 2025. — 44 с.

